

* [המאמר פורסם במקור בספרדית: P. Diaz-Mas, *Los Sefardies: historia, lengua y cultura*, Barcelona 1986, 1993, 1997, chap. 4, pp. 131-182. תרגמה אורנה סטוליאיר מהמהדורה של 1986].

הקדמה - חמר אלכסנדר

פרופ' פלומה דיאז-מאס היא חוקרת בכירה במחלקה ללשון וספרות ספרדית במועצה המדעית העליונה של ספרד (CSIC). לפני כן היא כיהנה כפרופסור באוניברסיטה הבסקית בוויקטוריה (Universidad del País Vasco en Vitoria). תחום מחקרה העיקרי הוא הספרות היהודית-הספרדית ובמיוחד הרומנסירו. בתחום זה היא פרסמה למשל אנתולוגיה של רומנסות יהודיות-ספרדיות (1994, 2005) ומהדורה מדעית של פתגמי המוסר של שם טוב קריון (1998). פרופ' דיאז-מאס ידועה בספרד גם בהיותה סופרת פורייה - היא פרסמה שישה רומנים וקובץ סיפורים.

ספרה הספרדים יצא לאור בפעם הראשונה בספרדית בשנת 1986, ומאז הוא חזר ונדפס בכמה מהדורות, בשנים 1993, 1997, וכעת הוא בהכנה למהדורת 2007; הוא תורגם לאנגלית בשנת 1992, ומהדורה נוספת יצאה לאור ב-2004. הפרק השלישי על הלשון הספרדית-יהודית תורגם ליפנית ופורסם בשנת 1995 בכתב העת *Revista de Estudios Hispánicos de Kioto*.

1. P. Diaz-Mas, *Sephardim: The Jews from Spain*, G.K. Zucker (trans.), Chicago and London (1992) 2004

הספרדים הוא ספר פנורמי מקיף הכולל שישה פרקים: הפרק הראשון מתאר את הרקע ההיסטורי - היהודים בחצי האי האיברי, מחזור השנה (דת, תפילה וחגים) ומחזור החיים. הפרק השני מוקדש להיסטוריה של יהודי ספרד מתקופת הגירוש - סקירת הפזורה היהודית-ספרדית בארצות האימפריה העות'מאנית ובצפון מרוקו. הפרק השלישי מוקדש ללשון ומאפיין קודם כול את הלשונות היהודיות בכלל ואת לשונם של יהודי ספרד בימי הביניים בפרט; הוא דן בשמותיה של הלשון ומתאר את הספרדית-יהודית במזרח (ארצות האימפריה העות'מאנית) ואת החכימה, היא הספרדית-יהודית שנהגה בצפון מרוקו. הפרק החמישי דן בקשרי הגומלין בין יהודי ספרד לתרבות ספרד. והפרק השישי והאחרון עוסק בקהילות היהודיות-ספרדיות בנות ימינו ובמחקר על קהילות אלו. הפרק הרביעי, "הספרות", הוא הפרק שבחרנו לתרגם ולהביא לפני הקורא בעברית. הפרק סוקר את הסוגות הספרותיות, הן בכתב הן בעל פה: מתרגומי התנ"ך, דרך יצירות פרוזה, שירה, עיתונות ותאטרון, ועד לשירה יהודית-ספרדית עכשווית. בסיום הספר רשימת ספרות מומלצת ושלושה מפתחות: מפתח מונחים, מפתח שמות ומפתח יצירות. מטבע הדברים הספר נועד לקורא הספרדי הן בגישתו הן בהפניות הביבליוגרפיות. על כן הוספנו הפניות לספרי מחקר בעברית שיצאו לאור בישראל ושלמחברת לא הייתה גישה להם.

בחרנו בספר זה משום שהוא כתוב בלשון בהירה וקולחת ומשום שהוא מביא בקיצור חומר רב היקף ועם זאת הוא מקפיד על דיוק בעובדות; כמו כן שיבוץ הציטטות מהיצירות ומהמסמכים בספר מחיה את החומר העובדתי. סברנו אם כן שיהיה מועיל להביא לפני קהל התלמידים, החוקרים והציבור הרחב סקירה ממצה של הספרות היהודית-ספרדית, התפתחותה וסוגיה.²

2. לקריאה נוספת על הספרות היהודית-ספרדית ראו ספרה המקיף של אלנה רומרו: E. Romero, *La creación literaria en lengua sefardí*, Madrid 1992. ספר זה עומד לראות אור בתרגום לאנגלית.

1. מאז המאה השש עשרה יצרו היהודים המגורשים גם ספרות בעברית, ותכניה בעיקר דתיים. לא אתייחס אליה כאן מפני שהיא בעצם שייכת לתחום הספרות העברית. כמו כן לא אדון ביצירות שנכתבו בספרדית על ידי דור המגורשים הראשון ושיצאו לאור באיטליה או בהולנד, משום שיש להתייחס אליהן כאל יצירותיהם של בני ספרד גולים יותר מאשר אל ספרות יהודית-ספרדית.

מאז ומעולם התפתחו ההיסטוריה, השפה והתרבות בלאדינו על פי שני מאפיינים: היהודי והספרדי. על כן שני היסודות הקבועים האלה נוכחים גם בספרותם של היהודים הספרדים בלאדינו.¹ בספרות זו אפשר למצוא סוגות שאופיין יהודי מובהק (תרגומים מהתנ"ך, ספרות רבנית) בצדן של סוגות ממקור היספני (הסוגות שבאופן מסורתי מועברות בעל פה), ועוד סוגה אחת, שאופייה בולט במיוחד ושבה משתלבות המסורת ההיספנית והיהודית: הקופלאס (coplas). בתקופות מאוחרות יותר צמחו עוד סוגות, הן נקלטו אל התרבות היהודית והן משקפות כניסה של השפעות חדשות – שאינן עוד היספניות וגם לא יהודיות, אלא מודרניות ומערביות – לעולם הספרדי. אל כל אלה אתייחס בהמשך.

התנ"ך והספרות הדתית

הפן היהודי ביותר בספרות הלאדינו, השואב ממקורות עבריים מובהקים, טמון ביצירות המיועדות לקרב אל המאמינים הפשוטים את היצירות שנכתבו בעברית – שפה שרוב רובם של היהודים הספרדים לא שלטו בה – התנ"ך, הסידור, המחזור וספרי מוסר; הווה אומר הספרות הקאנונית שיש לה חשיבות מכרעת בחיים היהודיים.

כבר בימי הביניים מילאו היהודים תפקיד חשוב בתרגום התנ"ך לספרדית. התרגומים הופקו לרוב בסיועם של יהודים. לדוגמה במאה החמש עשרה ביקש המאסטר (maestre) מקלטרה (Calatrava) מהרב משה ארגל מגוודלחרה (Mošē Arragel de Gwadalajara) תרגום עם פירושים. זמן מה לאחר מכן החלה האינקוויזיציה להתייחס בחשש אל התרגומים האלה מפני שהיא הבינה שאפשר להשתמש בהם כדי להקנות ליהודים המומרים את דת אבותיהם. לפיכך מהר מאוד חל בחצי האי איסור על תרגומי התנ"ך, וגם הם, עם האנשים, יצאו לגלות. במאות השש עשרה–השמונה עשרה היה פרסומם של ספרי תנ"ך בשפה הספרדית ברשותם הבלעדית של הפרוטסטנטים הגולים והיהודים המגורשים.

ספרי התנ"ך של היהודים הספרדים המשיכו את המסורת מימי הביניים, במיוחד במה שנוגע לאפיוניהם הלשוניים – אוצר מילים ארכאי ותחביר מועתק מעברית, כפי שמקובל בלאדינו. התרגום העתיק ביותר הוא החומש מקונסטנטינופול שהוציא לאור אליעזר שונצינו בשנת 1547. הספר כולל את הטקסט המקורי בעברית, את התרגום ללאדינו בכתב עברי, ותרגום ליוונית חדשה, גם הוא בכתב עברי.

בעיר פררה (Ferrara) יצא לאור בפעם הראשונה (בשנת 1553) תרגום מפורסם אחר של התנ"ך ללאדינו, הפעם בכתב לטיני. המהדורה הראשונה כללה שתי גרסאות: אחת מיועדת לנוצרים, ומחבריה דוארטה פינל (Duarte Pinel) וחרונימו דה וארגס (Jerónimo de Vargas) הקדישוה לדוכס מפררה; השנייה הייתה מיועדת ליהודים, ומחבריה אברהם אוסקה (Abraham Usque) ויום טוב אטיאס (Yom Tov Attias) הקדישו אותה לגברת הספרדייה האמידה דונה גרסיה נשיא (doña Gracia Nasí). יש להניח שדוארטה פינל וחרונימו דה וארגס הם שמותיהם הנוצריים של המומרים אוסקה ואטיאס ושמואחר יותר הם חזרו ליהדותם; אם כן הגרסה הנוצרית היא המשכה של המסורת הימי-ביניימית של תרגומים לשפה רומנית, פרי עטם של יהודים אך לשימוש הנוצרים. התנ"ך מפררה יצא לאור באיטליה ובהולנד פעמים אחדות עד המאה השמונה עשרה, ועוד פעם אחת במאה העשרים בבואנוס איירס.²

2. [פרופ' משה לזר הוציא לאור את M. Lazar (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara (1553)*, Culver City, California 1992 (תמר אלכסנדר, להלן העורכת)].

במאה השמונה עשרה הוציא לאור אברהם אסא (Abraham Asa) את התרגום שלו לתנ"ך (קונסטנטינופול 1739–1744), התרגום הראשון באותיות עבריות שהכיל את התנ"ך בשלמותו. אסא התבסס במידה ניכרת על התרגומים הקודמים מקונסטנטינופול ומפררה. הספר יצא שוב לאור בווינה (1813–1816).

במאה התשע עשרה (1838) יצא לאור באיזמיר תרגום פרי עטו של המיסיונר הפרוטסטנטי ויליאם שאופלר (William Schawfler). שפתו קרובה לספרדית יותר משהיא קרובה ללאדינו. למרות מקורו הנוצרי המהדורות הנוספות נפוצו בעולם היהדות הספרדית.

אולם ספרי התנ"ך לא היו הטקסטים העבריים היחידים שתורגמו ללאדינו – ההגדה של פסח ופרקי אבות שניהם טקסטים נפוצים מאוד בקרב היהודים.³ מהר מאוד תורגמו גם הסידור והמחזור, והם הודפסו בכתב עברי או בכתב לטיני. עד היום יש קהילות יהודיות-ספרדיות המוציאות לאור את הסידורים שלהן בלאדינו או בספרדית.

3. [ראו אורה (רודריג) שורצולד, "תרגומי הלאדינו לפרקי אבות", עדה ולשון: פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, ירושלים תשמ"ט (הערת העורכת)].

כמו כן תורגמו ספרי דינים וספרי מוסר. בין ספרי הדינים נמנים כמה ספרונים מעניינים המיועדים לשוחטים בקהילות, רובם אנשים חסרי השכלה שלא ידעו עברית, המסבירים כיצד לשחוט את בעלי החיים וכיצד לטפל בבשר כדי שיהיה כשר. אף שהם נכתבו בלאדינו לרבים מהם היו כותרות בעברית. נקל להבין שחכמי ספרד רצו להציג לציבור הרחב את העקרונות האתיים העיקריים בשפה נגישה; ולכן סוגת המוסר זכתה לתהודה רבה, הן בחרוזים ("קופלאס די קסטיגיירו" [coplas de castigueiro], שירי התוכחה, שאליהן אתיחס בהמשך) הן בפרוזה. אחדות מהיצירות החשובות ביותר שכתב דור המגורשים הראשון הודפסו בשלב מוקדם, והדבר מלמד על הפופולריות של הסוגה בקרב יהודי ספרד.

4. [מעם לועז יצא לאור בתרגום לעברית של שמואל ירושלמי (קרויזר), ירושלים תשכ"ז - תשל"ב (הערת העורכת)].

אך בלי ספק יצירת המופת של הספרות הדתית של היהודים הספרדים היא מעם לועז, פירוש מפורט של ספרי התנ"ך, מעין אנציקלופדיה המלקטת מדרשים ודברי חכמה שהצטברו במאות השנים ושכתבום החכמים הגדולים.⁴ הספר שאף לקרב את העם אל חכמת ההלכה והפרשנות בעברית על ידי התרגום ללאדינו – השפה הנגישה לכול. דווקא הכותרת "מעם לועז" (הלקוחה מתהילים קיד 1), שפירושה "עם נכרי", מרמזת על הלע"ז (לשון עבודה זרה) שבו נכתב הספר, בניגוד ללשון הקודש (העברית).

בכתיבת היצירה החל ר' יעקב בן מאיר כולי, נצר למשפחת רבנים שנולד בקונסטנטינופול. הוא התחיל בפירושים לספר בראשית; הספר יצא לאור בקונסטנטינופול בשנת 1730 וכלל גם מבוא. לאחר מכן הוא כתב את הפירוש לספר שמות. הוא הספיק לפרסם את החלק הראשון בלבד (עד פרשת תרומה) לפני מותו בטרם עת, בגיל 42 (1733).

את מלאכתו המשיכו חכמים אחרים: יצחק מאגריסו (Yiśhac Magriso) סיים את הדרך על ספר שמות וחיבר את הפירושים לספר ויקרא ובמדבר; יצחק ארגואטי (Yiśhac Argüeti) שקד על ספר דברים. החומש השלם, מעם לועז הקלסי, היה מוכן בשנת 1773; הוא יצא לאור בפעם הראשונה בקונסטנטינופול, ולאחר מכן גם בשאלוניקי, בליוורנו, באיזמיר וברושלים.

כ-150 שנה לאחר מכן קמו מחברים והמשיכו, או ליתר דיוק החלו מחדש, במשימה: מנחם מיטראני (Mitrani) (משאלוניקי) ורפאל פונטרמולי (Pontremoli) (מאיזמיר) הוציאו לאור את מעם לועז לספר יהושע ולמגילת אסתר. מעם לועז החדש פורסם בסוף המאה התשע עשרה וזכה לפופולריות פחותה בהרבה, וגם איכותם של הכרכים המוקדשים לספרי רות, ישעיהו, קהלת ושיר השירים ירודה מאיכות קודמיהם.

המהדורות הרבות של הספר ועדויות ממקור ראשון מעידות על הפצתו של מעם לועז הקלסי ועל הצלחתו בקרב היהודים הספרדים באשר הם. עד סופה של המאה הקודמת היה אפשר למצוא את כרכיו של מעם לועז בכל בית יהודי ספרדי במזרח, מהצנועים ועד האמידים ביותר:⁵

כמה פעמים, בסוירים שלנו בשכונות היהודיות שבערי מרוקו, ראינו בשבתות את היהודים המאמינים שוקדים בקפידה על ספרי מעם לועז שלהם ליד פתחי בתיהם, ולעתים גם בימי חול, מנצלים את ההפסקות הקצרות שבין עסקה לעסקה, ליד דלתות החנויות הקטנות שלהם.⁶

אך מהו הספר שעליו "שוקדים בקפידה" ובהנאה כה מרובה היהודים הספרדים ההם? אכן, הפירוש הנרחב לתנ"ך; אך על התכנים התנ"כיים והדתיים נוספו בספר גם קטעים מההלכה (נורמות משפטיות ודתיות),

M. Molho, *Literatura sefardita* .5 *del Oriente*, Madrid y Barcelona 1960, p. 266

D. Gonzalo Maeso y P. Pascual .6 *Recuerdo, Me'am Loez: El gran comentario bíblico Sefardí*, Madrid 1964, 1969, 1970, 1974, "Prolegómenos", p. 34

מהמדרש ומהאגדה (סיפורים, אנקדוטות, אגדות ומשלים) מההיסטוריה היהודית ומספרי הפילוסופיה והמוסר. מחברי הפירושים שאבו ממקורות שונים ומגוונים: נוסף על התנ"ך הם הסתמכו על התלמודים והמדרשים; על ספריהם של היוצרים היהודים בספרד – הרמב"ם, אבן גבירול, יהודה הלוי, משה אבן עזרא והרמב"ן; על הספרים ההיסטוריוגרפיים מימי הביניים, כגון מסעות בנימין מטודלה או שבט יהודה מאת שלמה אבן-וירגה; על יצירות קלסיות, כמו ספרו של יוספוס פלביוס; על יצירותיהם של המקובלים, כספר הזוהר; וגם על לקטי סיפורים ומשלים לא יהודיים, כאלף לילה ועוד לילה. התוצאה היא יצירה בעלת ערך רב המשלבת את פירושי התנ"ך עם יסודות פילוסופיה, מיסטיקה, מוסר, היסטוריה, אסטרונומיה, אסטרולוגיה, פיזיקה, ביולוגיה, רפואה, זואולוגיה, חינוך, פולקלור, חקיקה ויסודות רבים אחרים.

הקופלאס⁷

7. [באחרונה יצא בישראל ספרו של שמואל רפאל, אספר שיר: מחקר בשירי הקופלאס של זוברי הלאדינו, ירושלים תשס"ה (הערת העורכת).]

הקופלאס – coplas, complas או conplás – הן בלי ספק הסוגה הספרותית האופיינית ביותר ליהודי ספרד; ובתוכה משתלבים היסודות הייחודיים של תרבות הלאדינו והמסורת רבת השנים של הקופלאס ההיספניות מימי הביניים. צוות המחקר העוסק בשפה ובספרות של יהודי ספרד במכון "אריאס מונטנו" (Arias Montano) שב-CSIC (המועצה המדעית העליונה בספרד) מכין קטלוג מפורט של קופלאס, והיה לי הכבוד לעבוד אתם בשלב הראשון של המלאכה. חלק גדול ממה שאציג להלן בעניין הקופלאס הוא פרי הניסיון ההוא.

הקופלאס הם שירים (א) סטרופיים; (ב) לעתים קרובות אקרוסטיכוניים; (ג) מושרים; (ד) מוקדשים לנושאים שונים, אך בדרך כלל הם סיפוריים או תיאוריים (לא ליריים); (ה) ממקור תרבותי; (ו) מועברים בעיקר בדפוס (אם כי אחדים מהם אומצו במסורת שבעל פה), אלו בעיקר שירים גבריים; (ז) תפוצתם הגאוגרפית מתפרסת במזרח (ארצות האימפריה העות'מאנית לשעבר)⁸ ובמרוקו; (ח) ההיסטוריה המתועדת שלהם מתחילה במאה השמונה עשרה וממשיכה עד היום, אם כי פה ושם יש קופלאס מסוף המאה השבע עשרה.

8. [מכאן ואילך במונח "מזרח" הכוונה לארצות האימפריה העות'מאנית לשעבר (הערת העורכת).]

להלן אנתח כל אחד מהמאפיינים הללו בנפרד:

א. סטרוכיים

השירים מורכבים ממספר משתנה של בתים, יש שירים שיש בהם פחות מעשרה בתים ויש שיש בהם יותר מ-100. הסוגים הסטרופיים השכיחים ביותר הם:

1. שורות ארוכות או קצרות בחרוז בסגנון הזגל, לרוב בתים בני ארבע שורות, אם כי לעתים יש בהם יותר שורות. למשל: אאאב, כש-ב הוא טור הסיבוב (vuelta), ובו חוזרת נוסחה או חריזה משותפת לכל הבתים (לפעמים ב עשוי להישאר בחריזה חופשית):

De mal hablar nos apartemos,	מלשון הרע נתרחק,
bien hacer unos a los otros miremos	נשתדל לעשות טוב זה לזה
y con este zéjut veremos	ובזכות זאת נראה
vuelta buena a Síyón. ⁹	את שיבת ציון הטובה.

P. Díaz-Mas, *Temas y tópicos* 9
en el poesía luctuosa sefardí,
Madrid 1982, 6

2. קוורטטים חד-חרוזיים או בחריזה לסירוגין, עם צורה או בלעדיה:

Buñquimos por toda la ciudad,	como él non topimos;
tanto grandes como chicos	de corazón lo llorimos;
sería por nuestros pecados	que al šadíc lo pedrimos:
a esta razón	a el Dio esclamimos. ¹⁰
	חיפשנו בכל העיר,
אותו לא מצאנו;	גדולים כקטנים
מכל הלב אותו ביכנו	אולי בגלל החטאים
את הצדיק איבדנו:	בגלל זאת
אל אלוהים זעקנו.	

10. שם, 2.

3. קוורטט בחריזה לסירוגין אבאב (ולעתים axax, והשורות הזוגיות חופשיות):

Ajuntemos, mis hermanos,	הבה נתכנס, אחינו
a cantar esta endecha	לשיר את הקינה הזאת
porque mos cortó las manos	כי קטע את ידינו
el Dio en esta hecha. ¹¹	האל במקרה הזה

11. שם, 1b.

4. טרצטים חד-חרוזיים, עם צורה או בלעדיה:

Hicieron estos tenaím los judios con la Ley santa:
Te tomaré como novia, que sos de vanda alta;
te estimaré como se estima el yardán ("collar") en la garganta.¹²

E. Romero, "Las coplas 12 sefardíes: Categorías y estado de la cuestión", *Actas de las Jornadas de Estudios Sefardíes de 1980*, Cáceres 1981, pp. 69-98, especially p. 80

היהודים קבעו את התנאים על פי התורה הקדושה:
את ממעמד גבוה; אקח אותך לכלה
אכבדך כמו מחרוזת על הצוואר תלויה.

5. הבית הפורימי (המכונה כך כי הוא אופייני לקופלאס לכבוד חג הפורים) מורכב מתשע שורות בנות שש-שמונה הברות, בחריזה אבאבבגגדד:

Hoy no queda más Purim
ni abrir las manos,
no ayudan guebirim
sus propios hermanos,
para vicios vanos
sus hijos gastan
a puñados y no dan
de veinte haćino ["una triste moneda"]
ni a su sobrino.¹³

13. שם, עמ' 78.

היום כבר לא פורים
וגם לא פתיחת ידיים,
הגבירים אינם עוזרים
אפילו לא לאחים,
על דברי הבלים
בניהם מבזבזים
בנדיבות משליכים
אך לא נותנים מטבעות עלובים
אפילו לא לאחיינים.

6. הבית הפלורלי, הזוכה לשם זה כי יש בו דיון בקרב הפרחים של ט'ו בשבט, מורכב משמונה שורות עם שמונה הברות, בחריזה *xaxaxaab* או *xaxaxab*:

Ya se ajuntan todas las flores,
ya se ajuntan todas a una,
que las crió tan donořas,
lindas, sin tara ninguna;
dicen berajot ["bendiciones"] en ellas
como dicen en la luna;
así dicen cada una:
-No hay más linda de mí.¹⁴

הנה מתכנסים כל הפרחים,
הנה מתכנסים אחד אחד,
האל ברא אותם כל כך חינניים,
יפים, בלא שום פגימה;
אומרים ברכות עליהם
כפי שאומרים על הלבנה;
כך אומר כל אחד:
-אין יפה ממני.

E. Romero, "Complas de .14
Tu-Biřbat", *Poesia. Reunión
de Málaga de 1974*, Málaga,
Diputación, 1976, pp. 277-311,
especially pp. 299-300

לעתים קרובות השירים כוללים אקרוסטיכון. בדרך כלל האקרוסטיכון נוצר על ידי האות הראשונה בשורה הראשונה שבכל בית (ולעתים רחוקות יותר על ידי האות הראשונה בכל שורה) והוא הולך בסדר האל"ף-ב"ת העברי, אם כי לפעמים הוא מרכיב את שמו של המשורר או תפילה בעברית. וכמובן, יש גם שירים המשלבים אקרוסטיכונים מסוגים שונים.

א. מושגים

חשוב לציין שמדובר בשירים שאפשר לשיר, במנגינות מיוחדות להם או במנגינות מוכרות. העובדה שאפשר לשיר אותם מסבירה למה הפזמונים החוזרים כל כך שכיחים בהם.

כמו כן עצם העובדה שהקופלאס היו מושרות הקלה על מילוי ייעודן. אין מדובר בשירים שנוצרו לקריאה או ללימוד מתוך הנאה בלבד; ואף שלעתים קרובות התמטיקה שלהן הייתה קשורה לדת אין להשוות אותן לשירים ליטורגיים וגם לא לתפילות. תפקידן העיקרי, לפחות במקורן, היה דידקטי, והן השתלבו בקהילה והיו לחלק ממורשתה. הן פנו אל האנשים שלא ידעו עברית (הווה אומר רוב רובם של היהודים הספרדים) ושמשום כך לא הייתה להם גישה ישירה לספרות הרבנית, כדי שמתוך הטקסטים האלה בלאדינו – הפשוטים ללימוד, לזכירה ולשירה עם שאר בני הקהילה – יוכלו להכיר את יסודותיה של התרבות היהודית: פרקים בתולדות העם מימי קדם ועד ימיהם הם; פירושים, סיבות וצידיקים לחגים שבמחזור לוח השנה; תורות עיוניות על האמונה והמוסר; חייהן המופתיים של דמויות חשובות ביהדות; השאיפות והתקוות שהנחו את עם הסגולה מאז ומתמיד; עקרונות הדת והבטחות האל לעמו; ותיאור המנהגים האופייניים לקהילה הספרדית.

על כן חלק ניכר מהקופלאס הוקדשו לחג מסוים או חוברו במיוחד לכבודו. כך הן תרמו לא רק לתחושת האחוה של כל השרים אותן בצוותא אלא גם להבנת מהותו של החג.

1. התמטיקה

מכל הנאמר לעיל אפשר להסיק שהתוכן של הקופלאס עשוי להיות כל סוגיה הקשורה ליהדות.

1. הקופלאס הפְּרָה-ליטורגיות, המושרות בחגים (במיוחד בבית), פורסות מוטיבים הקשורים לאותם החגים: הקופלאס לחנוכה

(המאה השמונה עשרה) מצטרפות לפואמה ארוכה שבה מסופר על מאבקם של האחים המכבים בצורך היווני; בקופלאס לט"ו בשבט (המאה השמונה עשרה) הדמויות המרכזיות הן יסודות מהטבע (פרחים ופרות) מואנשים המתחרים ביניהם על מעלותיהם; בפורים (המאות השמונה עשרה והתשע עשרה) היו שרים קופלאס נרטיביות שחזרו על סיפור המעשה שבמגילת אסתר ובמדרשים בהתאם, וגם קופלאס אחרות שתיארו את מנהגי הפולקלור הנהוגים באותו היום או שגינו את הרשעים בסיפור; הקופלאס לפסח (המאה השמונה עשרה-המאה העשרים) מספרות, כצפוי, על יציאת מצרים; הקופלאס לשבועות (המאות השמונה עשרה והתשע עשרה) מתארות את הכללות המיסטיות בין התורה לעם ישראל; בתשעה באב היו שרים קינות על האירועים הרי האסון שהביאו לחורבן בית ראשון ובית שני, על גלות בבל ועל הרדיפות בגולה. כן היו קופלאס מיוחדות לשבת, ששיבחו את האל ואת מעלותיו.

2. נושא אחר נפוץ מאוד הוא קופלאס התוכחה, הקופלאס המוסרניות, "coplas de castigueiro" (המאה השמונה עשרה-המאה העשרים). הן מזמינות את האדם להרהר בהבל שבנכסים החומריים ובבנליות שבחיים ומכוונות למעשים טובים. בעקבות הטון הרציני וההגותי שלהן נהגו לשיר אותן בימים הנוראים.

3. קופלאס ה"פ'ליק" (מתורכית, "עולם, תקופה, אקטואליה"), בעלות הטון החגיגי והבורלסקי, הן הנגזרת הקלילה של קופלאס התוכחה. הן נפוצו בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים ופיתחו ביקורת נשכנית, ובמידה מסוימת מטיפה, על המנהגים המודרניים שזיעזעו את אורח החיים השמרני של היהודים הספרדים מאמצע המאה התשע עשרה: האפנות החדשות, החופש שממנו נהנו הצעירים, הרעיונות המודרניים וההמצאות המהפכניות, כגון הרדיו והגרמופון.

4. הקופלאס ההיסטוריות והאקטואליות (המאה השבע עשרה-המאה העשרים) מפתחות את האירועים שהשפיעו על חיי הקהילות היהודיות, החל בפטירתה של אישיות חשובה וכלה בהקמתה של עיר, מסכסוך ועד חגיגה חברתית, מהפיכה צבאית ועד הצלתה של קהילה יהודית מסכנה חמורה שארבה לה.

5. הקופלאס ההגיוגרפיות (המאות השמונה עשרה והתשע עשרה) הן היסטוריות במקצתן, אם כי הן נצמדות לביוגרפיה מסוימת. הן מספרות על חיים שחיו ועל הנסים שחוללו אנשים שביהדות נחשבים לקדושים: אבות האומה אברהם ויצחק, יוסף הצדיק, הרבנים הנערצים על חכמתם ודבקתם, ואפילו סול חצ'ואל (Sol)

(Hachuel), הצעירה היהודייה שמתה על קידוש השם בעיר פֶּזַח, לא הסכימה להמיר את דתה לאסלאם.

6. הקופלאס הציוניות וקופלאס העלייה מפליגות בשבחי הערים ירושלים וטבריה, והן היו מושרות בפייהם של האנשים שיצאו למסע לארץ ישראל, עולי רגל דתיים וקשישים שביקשו למות בירושלים.

7. אפילו כת הדונמה (dömmes), ממשיכי דרכו של שבתאי צבי, יצרה אוסף משלה – הקופלאס השבתאיות (המאות השבע עשרה והשמונה עשרה), בעלות תוכן אזוטרי ולעתים בלתי מובן; הן הגיעו אלינו בכתבי יד של חברי הכת.

נוסף על כל אלה יש גם קופלאס אחרות, שאינן מתאימות לסיווג שלעיל, מפני שהנושאים שלהן מגוונים ונדירים, אם כי בכל מקרה הן שומרות על הקשר עם היסוד היהודי. מדובר לדוגמה בקופלאס גסטרונומיות – קופלאס לכבוד תבשיל החצילים, מעין מתכון מחורז להכנת הירק; או ברשימה על עונות השנה (המאה התשע עשרה), המשווה כל עונה עם תקופה בחיי האדם, וכל יהודי ספרדי בתקופה ההיא היה יכול למצוא בה את עצמו.

ה. שִׁירָה מִשְׁכִּילִית

יש לציין שבמקורן הקופלאס אינן שירי עם, כפי שאפשר לחשוב. פעמים לא מעטות, ובמיוחד במאה השמונה עשרה, אנחנו נוכחים לגלות שהמחבר הוא רב המשתייך לעילית אינטלקטואלית אמיתית, לדוגמה חיים יום טוב מאגולה (Magula) או אברהם טולדו (Toledo). הראשון חיבר קופלאס תוכחה, והשני את הקופלאס ההגיגרפיות הנחרדות על יוסף הצדיק, והן בלא צל של ספק השירה החשובה ביותר בספרות היהודית-ספרדית.¹⁵ יצירות אלו מצביעות על ידע רבני מעמיק, ומחבריהן שאבו לעתים קרובות ממעיינו השופע של המדרש כדי לשלב בשיריהם מוטיבים יהודיים מסורתיים.

השימוש במדרש ובמקורות רבניים שכיח בקופלאס כולן, גם באלה שהגיעו בלא ציון שמו של מחברן. על כן אפשר לקבוע כי מדובר בשירה שחיברו אנשים משכילים כדי להקנות ידע לבני דתם שלא זכו לאותה השכלה.

1. צורת המסירה

כיאה לשירים כתובים, צורת ההפצה העיקרית הייתה ספרים, בעיקר ספרונים בכתב עברי שהודפסו והופצו במזרח כולו. נראה כי במרוקו

15. [על הקופלאס של יוסף הצדיק ראו אבנר פריץ, הקופלאס של יוסף הצדיק, ירושלים ובאר שבע תשס"ו (הערת הערכת)].

שבמערב, ארץ שלא היו בה מרכזי הדפסה חשובים, תחילה הייתה ההפצה במהדורות שהגיעו מאיטליה ולאחר מכן בעותקים בכתב יד.

אולם קופלאס רבות, במיוחד קופלאס שקשורות לחגים מסוימים, היו כה פופולריות עד שהן זכו להעברה בעל פה, ובתוך כך הן עובדו ושונו בווריאציות, כמו כל שיר עם. תהליך ההיטמעות במסורת שבעל פה אפשר לסוגה הזאת, שבראשיתה הייתה שירה גברית בעיקרה, להעשיר גם את אוצר התרבות הנשית.

1. התפוצה הגאוגרפית

הקופלאס נפוצו בהרחבה בתורכיה ובארצות הבלקן הודות לקיום מרכזים בשאלוניקי, באיזמיר, בקונסטנטינופול, בסרייבו, בווינה ובמקומות אחרים. המסורת המרוקנית מוכרת לנו כמעט לחלוטין בזכות נוסחים בעל פה ובכתב יד, ובמקרים רבים הם משקפים את תהליך העיבוד של הנושאים עם האופי המזרחי; כפי שציינתי לעיל הם הגיעו לצפון אפריקה דרך מרכזי ההוצאה לאור האיטלקיים, כמו בליוורנו.

2. ההיסטוריה

המקורות ההיסטוריים של הקופלאס בלאדינו אינם נהירים לנו. כבר הזכרתי קופלאס מימי הביניים, והן יכולות להיות תקדים עתיק. הדוגמה הבולטת ביותר היא הקופלאס על יוסף שהגיעו אלינו בכתב עברי. האמת היא שהסוגה עצמה לא הופיעה בעולם היהודי-ספרדי עד סוף המאה השבע עשרה-תחילת המאה השמונה עשרה.

בשלות כה מפוארת של סוגה חדשה לכאורה כבר בזמן הופעתה הביאה את החוקרים לחשוב על אפשרות של חיים סמויים בתקופה אחרת, וכנראה חיים סמויים אלו הם שיצרו את הקשר בין הקופלאס מימי הביניים לבין הקופלאס המאוחרות יותר בלאדינו. היעדרם של מסמכים וראיות (במיוחד החלל הגדול במאה השבע עשרה) מונע מאתנו לקבל את ההנחה הזאת ומחייב אותנו להיצמד לראיות הניתנות להוכחה: יש מקרים בודדים של קופלאס מהמאה השבע עשרה (במרוקו); התחייה התרבותית הספרדית הגדולה בתחילת המאה השמונה עשרה הצמיחה מספר רב של קופלאס (שבמהדורות מאוחרות כונו "ישנות"), רובן פרי עטם של אנשים משכילים שחיברו אותן בהשראת החכמה הרבנית ובמטרה ללמד מתוך הנאה את האדם הפשוט שלא ידע עברית; לסוגה הייתה נוכחות חיונית מאוד לאורך כל המאה התשע עשרה, אז חוברו קופלאס שכונו "חדשות", בזמן שהקופלאס "הישנות" הוצאו לאור שוב ושוב; בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים השינויים

החברתיים-תרבותיים של "הזמנים המודרניים" נתנו את אותותיהם בקופלאס היהודיות-ספרדיות, והתקופה היא הייתה תקופה של מיצוי יצירתי לקופלאס. בתקופה זו פעלו מחברי הקופלאס משאלוניקי – סעדיה הלוי, יוסף הררה (Herrera) ובמיוחד היוצר הפורה יעקב א' יונה (מונסטיר 1847 – שאלוניקי 1922), מדפיס ומחבר קופלאס פופולרי אשר על פי עדותו של אלברט מטראסו (Matarasso) "כתב שירים על אירועים רבים שהתרחשו בקהילה היהודית בשאלוניקי, והיה מוכר את החוברות והעלונים שלו כשהוא מסתובב בלילות ברחובות השכונה היהודית. יהודים רבים העריכו וכיבדו אותו, וקנו את החוברות שלו במחיר של הימים ההם – אגורות ספורות. הם היו קוראים אותן בחפץ לב; הן היו הבידור המועדף של אנשים רבים".¹⁶

S.G. Armistead and J.H. Silverman, *The Judeo-Spanish Ballad Chapbooks of Yacob Abraham Yoná*, Berkley, Los Angeles and London 1971, p. 8 no. 10

משנת 1891 עד 1920 פרסם יונה יותר מ-25 חוברות (רובן ספרונים, אם כי גם כמה דפים בודדים), ובהן הוא שילב תכנים רבים ומגוונים: פתגמים, סיפורים, רומנסות מסורתיות, תרופות עממיות, ברכות למסיבות נישואין וברית מילה, וכ-50 קופלאס. חלק מהקופלאס היו עיבודים או חידושים לקופלאס עתיקות יותר, אך אחדות הן יצירות מקוריות שלו. יונה שאב השראה מ"האירועים הרבים שהתרחשו בקהילה היהודית" ואימץ את המבנים המקוריים (הסטרופיים, האקרוסטיכוניים) של הקופלאס העתיקות. על אף ערכן התיעודי הרב, הקופלאס של יונה – בדומה לקופלאס של חותנו סעדיה הלוי – כבר מראות את סימני הדעיכה של הסוגה: דלות לשון, משקל לקוי, היעדר אמצעים רטוריים, ניסוחים "מטיילים" העוברים מקופלה אחת לשנייה, חריזות מחוספסות; אפילו התמטיקה שטוחה והנושאים "ארציים" מדי (יוקר החיים, צרותיו הכלכליות של המשורר) או נסיבתיים מדי (השרפות ב-1890 וב-1917, רעידת האדמה ב-1903, הברד ב-1899, מותו של רב מסוים, גנבה בנמל שאלוניקי או יריד לגיוס כספים לצדקה).

אחרי יונה הצטמצמו הקופלאס היהודיות לשירים מועטים בלבד, לרוב בעלי תוכן קטירי, כתמונת ראי של קופלה מכובדת מוכרת, ולעתים רחוקות הן היו משתלבות בעיתונות הכתובה או בפרסומים אחרים. המחברים היהודים הספרדים שלאחר מכן – ואפילו אחדים בני זמנו – העדיפו להקדיש את עצמם לספרות החתומה בסגנון מערבי.

הסוגות המסורתיות

בתוך הספרות היהודית-ספרדית כולה הסוגות המסורתיות המועברות בעל פה הן בלא ספק המוכרות ביותר. מי לא שמע על הפתגמים, הסיפורים

ובמיוחד השירים והרומנסות היהודיים-ספרדיים? הבסיס שלהם היספני בעיקרו, אם כי לעתים ניכרות בהם גם השפעות של עמים אחרים שבקרבתם חיו היהודים.

ליקוטי הפתגמים¹⁷

17. [לחקר הפתגם הספרדי-יהודי ולרשימה מפורטת של קובצי פתגמים בלאדינו מאז שנת 1885 ראו תמר אלכסנדר-פריזר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים ובאר שבע תשס"ד (הערות העיונית).]

כמעט לכל העמים יש אוצר פתגמים, ובכל התרבויות יש אמרות, מכתמים ופתגמים שעברו בעל פה ועיצבו את חכמת העם. אף חלק ניכר מספרי החכמה בתנ"ך מורכב מאוספי פתגמים פילוסופיים ומוסריים; לאורך השנים ניתוספו להם אמרות של חכמים ידועי שם. גם העולם המוסלמי אוהב את הפתגם, המצליח לסכם חכמה רבה במילים ספורות; ולמותר לציין את עושרם של הפתגמים בספרד הנוצרית.

בעקבות כל אלה אין פלא שהפתגם זכה לחיוניות מיוחדת במינה בקרב היהודים הספרדים: הם שילבו את מסורת הפתגמים רבת השנים של עם ישראל עם עושרם של הפתגמים בספרד והעשירו אותם בתרומות מעולם הפתגמים האסלאמי (הערבי המרוקני, התורכי) ומעמים אחרים שבקרבתם הם חיו (היוונים, הסרב־קרואטים, הרומנים וכו').

עד היום הפתגם הוא יסוד עיקרי בדיבורם של היהודים הספרדים בכלל ושל הנשים בפרט. הוא היה ועודנו מדובר בפייהם של בני המעמדות השונים, במיוחד בקרב השכבות העממיות; הוא גם יצא לאור בפרסומים בכתב עברי, כגון הלקט שהביא לדפוס הדקדקן שלמה ישראל שירזלי בירושלים (1903) או הלקטים ששילב המדפיס יעקב יונה בספרוניו, וגם ברומנים ובמחזות, שם הפתגם מאפיין את דיבורן של דמויות עממיות; וכמובן, הוא נוכח בחיי היום יום, שהרי יש פתגם לכל מקרה ולכל מצב. כפי שהיהודים הספרדים טוענים בעצמם: "Refránico mentiroso no hay" "אין פתגם כוזב", כי לכל פתגם יש נסיבות המתאימות לו.

אין טעם לרשום כאן רשימה אין-סופית של פתגמים. אציין רק שבין הפתגמים של היהודים הספרדים רבים עדיין חיים וקיימים בחצי האי האיברי, ומהם אזכיר כמה:

"Quen bien te quere te face llorar" (מי שאוהב אותך באמת גורם לך לבכות)

"Quien más tiene más quiere" (מי שיש לו הרבה רוצה הרבה)

"Más vale un pájaro en la mano que ciento volando" (מוטב ציפור אחת ביד מ־100 עפות)

"Más vale un malo conocido que un bueno por conocer" (מוטב גרוע ומוכר מוטב שאינו מוכר)

"Más vale ser coda ["cola"] al león y no cabeza al ratón" (מוטב להיות זנב לאריות ולא ראש לעכברים)

“Más vale solo y no mal acompañado” (מוטב לבד ולא חברה רעה)
 “Quien se echa con criatura s'alevanta piñado” (מי שישן עם פעוט
 יתעורר רטוב משתן)

חלק מפתגמים אלו מופיעים, בניסוחים זהים או דומים, בלקטים עתיקים
 בספרד. כך לפתגם בלאדינו “¿De qué civdas sos? De la de tu marido”
 (מאיזו עיר את? מהעיר של בעלך) יש מקבילה בספרדית: “¿Dónde
 eres, hombre? De la tierra de mi mujer” (מאין אתה גבר? מהארץ
 של אשתי).

הפתגם בלאדינו “Quen come gallina del rey flaca, godra la paga”
 (מי שאוכל תרנגולת רזה של המלך משלם כאילו הייתה שמנה) מקביל
 לפתגם הספרדי-היספני: “Quien come la vaca del rey, a los cien años
 paga los huesos” (מי שאוכל את פרת המלך ישלם בעבור העצמות
 100 שנה).

הפתגם בלאדינו “El gamello ve la kambura de los otros y no la suya”
 (הגמל רואה את הדבשת של האחרים אך לא את שלו) תואם את הפתגם
 מחצי האי האיברי “El corcovado no ve su corcova, sino la ajena”
 (הגיבן אינו רואה את הגיבנת שלו, אלא של האחר).

אל אוסף הפתגמים הספרדיים-יהודיים נצטרפו גם פתגמים ומכתמים
 מהעמים שבקרבתם חיו היהודים הספרדים. וכך בצד הפתגם הספרדי
 “gato escaldado del agua fría fue” (חתול שנכווה נס ממים קרים)
 יש פתגם ממוצא תורכי באותה המשמעות – “quen se quema en la
 chorbá asopla en el yogur” (מי שנכווה מהמרק נושף ביוגורט). היהודים
 הספרדים ברומניה השתמשו גם בפתגמים מתורגמים מרומנית, לדוגמה
 “Hazte hermano con el Goerco fin a pasas el ponte” (התחבר עם
 השטן עד שתחצה את הגשר); “El estómago no tiene ventanas” (לקיבה
 אין חלונות); ו-“El buey tiene la loenga longa y no poede hablar”
 (לשור יש לשון ארוכה ואינו יכול לדבר). ויש גם פתגמים ממוצא יווני,
 בולגרי וסרבו-קרוואטי.

היהודים הספרדים ממרוקו אימצו אל מאגר התרבות שלהם פתגמים
 המצביעים בבירור על מוצאם הערבי. כך לדוגמה כדי ללעוג למי שמעז
 לפקוד פקודות כשאינו מוסמך לכך משתמשים במשפט ספרדי-ערבי
 אירוני, ולנו בלתי מובן – “Mnain jrej el mando? Men el hojera uel
 caño” (מאין באה הסמכות? מהמזבלה ומהמחראה). וכשרוצים ללעוג למי
 שמתאמץ לעורר תשומת לב אומרים “¿Quién te miró, la emkholá en
 la dolmá?” (מי הביט בך, אישה מאופרת באפלה?).

אשר לפתגמים ממקור עברי, יש שמצביעים על מקורם בתחביר שלהם, כמו הפתגם הרבני, הלקוח מפרקי אבות שהוזכרו לעיל, "Si no yo para mí, ¿quién para mí?", העתק מילולי של המבנה העברי בפתגם "אם אין אני לי מי לי". פתגמים אחדים אפילו נשמרו בשפתם המקורית, העברית, בתוך הלאדינו, כמו הפתגם המזרחי "יש ממון יש כבוד", "Yeš mamōn, yeš kabod"

פתגמים אחרים צמחו בתוך העולם היהודי-ספרדי עצמו, ויש בהם התייחסות מוחשית מאוד אל המציאות היהודית-ספרדית; כך הפתגם הכל כך יהודי "Venga mašíah, ma no en nuestros días" (שיבוא המשיח, אך לא בימינו), המביע את הרצון שאירוע שמצפים לו יתרחש בזמן אחר כדי שלא ישפיע על הדובר. פתגמים אחרים קשורים במנהגים אופייניים לחגים, כגון "Después de Purim, platicos" (לאחר פורים, משלוח מנות), המלמד על המנהג לשלוח מנות בחג הפורים (והמסר שלו זהה למסר של הפתגם בספרדית היספנית "El burro muerto, la cebada al rabo" [החמור מת, והשעורה לזנב], כלומר דבר שנעשה שלא במועדו "Que predique mi hijo en la sinagoga, aunque sea en el día de luto de Tiš'á beab" (איבד את משמעותו); או "Que predique mi hijo en la sinagoga, aunque sea en el día de luto de Tiš'á beab" (שבני ידרוש דרשה בבית הכנסת, אפילו ביום האבל של תשעה באב), המביע את הרצון להשיג משהו אפילו בניסיונות לא רצויים.

לבסוף, רבים מהפתגמים צמחו מתוך שורות של רומנסות מסורתיות, כמו הפתגם בחכיתיה "Desdichada fue Carmela desde el vientre de su madre" (אומללה הייתה כרמלה עוד בבטן אמה), שנלקח מהרומנסה La mala suegra (החותנת הרעה) ומשמעותו שאדם מסוים הוא אוסף של אסונות; או פתגם חכיתי אחר מצפון מרוקו "Cobijó Hanná su manto" (התעטפה חנה בגלימתה), שמשמשים בו כדי להגיד שהתרחש אסון או שהוא עומד להתרחש. פתגם זה הוא שורה מתוך Nacimiento de Samuel (לידתו של שמואל). גם היהודים הספרדים מהמזרח (דוברי לאדינו) השתמשו לפתגמים בשורות מתוך רומנסות, כמו "Quien se quiere casar con moza que no espere a la vejez" (מי שרוצה להתחתן עם צעירה שלא יחכה לזקנה) ו-"Ruda menuda, guarda de las criaturas" (הפיגם¹⁸ הקטן שומר על התינוקות).

הסיפור העממי¹⁹

גם הסיפור העובר בעל פה מדור לדור הוא סוגה חיה ונושמת בספרות היהודית-ספרדית. בדומה לפתגמים, היהודים הספרדים ירשו יסודות מהמסורת ההיספנית ומהעמים שביניהם חיו, במיוחד מהתרבויות האסלאמיות (התורכית והצפון אפריקנית), שכל כך אוהבות את הסיפורים ואת המכתמים. לקורפוס הזה נוספו סיפורים יהודיים מקוריים.

18. [צמח הפיגם נתפס במערכת האמנות העממיות בעל סגולות הגנה מפני עין הרע ושאר מזיקים (הערת העורכת)].
19. [למחקר מקיף בנושא זה ראו תמר אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים ובאר שבע תש"ס (הערת העורכת)].

על פי רוב השם הכללי לסיפורים המסורתיים האלה הוא קואינטו (cuento). יש הבחנה בין קונסיז'ה (conseja), מעשייה, שיש לה אופי פנטסטי והיא משלבת יסודות מגיים ופלאיים, לבין ליז'נדה (Legenda), אגדה, שהיא סיפור שקבוצת הזיקה מאמינה בהתרחשותו במציאות.

הקונסיז'אס והליז'נדאס לא נועדו לשעשע את הילדים בלבד אלא הן מילאו תפקיד חשוב גם בחייהם של המבוגרים. היו מספרים אותן למשל כדי להנעים את הלילות הארוכים:

אחרי ארוחת הערב או לפני השכנים היו מתאספים ומבלים יחד, הואיל וכימים ההם [בתקופת האימפריה העות'מאנית] לא היו עיתונים, כתבי עת ושעשועים אחרים [...] כשלילות החורף ארוכים כל כך כיצד אפשר לבלות את הזמן? הביילוי היחיד שנותר להם היה לספר סיפורים, קונסיז'אס.²⁰

20. מולכו (הערה 5 לעיל), עמ' 117.

כמו כן היו מספרים אותן בשבתות ובחגים, וגם בימי השבעה ובביקורים לניחום אבלים:

ההזדמנות לספר אותם [את הסיפורים], נוסף על הנסיבות השכיחות במקומות אחרים, היו ימי השבעה וביקורי הניחומים של קרובים ובני משפחה אצל האלמנות והאבלים. הזדמנות אחרת הייתה בימי שבת אחרי הצהריים, כשבכית הכנסת היו מספרים את סיפורי התורה.²¹

A. de Larrea Palacín, *Cuentos populares de los judíos del norte de Marruecos*, Tetuán 1952-1953,

p. 3

נושאייהם של הקואינטוס היו הנושאים האופייניים לכל הסיפורים המסורתיים; ואולם כדאי לציין את מיעוט הסיפורים על בעלי חיים. לעומת זאת רבים הסיפורים המציגים תחבולה או מצב קשה שהגיבור נחלץ ממנו הודות לתושייתו. כפי שאפשר לשער, במקרים כאלה לעתים קרובות מוצג ניגוד בין יהודי חף מפשע לגוי אשם, או בין יהודי פיקח לגוי טיפש. במילים אחרות, הגיבור החלש אך בעל התושייה מזוהה עם הקבוצה האתנית של המספר והמאזינים.

רבים הסיפורים המשלבים יסודות מגיים ומופלאים; באחדים מהם מופיעים los d'embajo (אלה שלמטה) או los mejores de mosótro (הטובים מאתנו); הווה אומר היצורים הרעים, השדים והמזיקים, שלפי האמונה אין להזכיר אותם בשמותיהם אלא בלשון נקייה בלבד, שמא יבואו אלינו. סיפורים אחדים מתייחסים לאמונה העממית הזאת. למשל יש סיפור על כלה שהולכת למקווה, וחמותה המרושעת אומרת במכוון את שמו של אחד השדים האלה; בשמעו את הקריאה הוא מתייצב, חוטף את העלמה האומללה ונושא אותה לאישה.

בקרפוס הסיפורים היהודי-ספרדי יש שתי קבוצות אופייניות: (א) הסיפורים על ג'וחה; (ב) סיפורים על רבנים ודמויות מקראיות.

א. נסאר א-דין, או ג'וחה, הוא דמות פופולרית מאוד בעולם האסלאמי. עד היום מספרים (בתורכית או בערבית) סיפורים קצרים או בדיחות שהוא גיבורם. בתורכיה הוא נחשב לדמות היסטורית שחיה במאה השלוש עשרה בכפר אקשהיר (Akşehir) באנטוליה. היהודים הספרדים מהאימפריה העות'מאנית וממרוקו אימצו אותו משכניהם המוסלמים והפכו אותו לגיבורם של אין ספור סיפורים, ובהם הוא מייצג את ארכיטיפ הטיפש שהוא גם תחבולן ערמומי; קל לרמות אותו, אבל לפעמים הוא ניחן בערמומיות המאפשרת לו להביס את יריביו הנבוכים.

מעניין שבמרוקו כנראה נוצר לו מתחרה – דמותו של יוזיקו לנקרי (Yusico Laneri), יהודי שכנראה אכן חי בטטואן בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים, ולו מייחסים אנקדוטות התואמות את דמותו של ג'וחה.

ב. בסיפורים מהקבוצה השנייה משתלבים זה בזה נושאים שאופיים יהודי מובהק (כגון הנסים שחוללו רבנים קדושים) ונושאים השאולים ממסורות סיפוריות אחרות, והיהודים הספרדים מצמידים אותם לדמויות מקראיות, לרבנים או לאישים מרכזיים ביהדות.

כך יש סיפורים רבים בספרדית-יהודית על האר"י והרמב"ם (דמויות המשותפות לכלל התרבות היהודית) וכן סיפורים על דמויות קבוצתיות כמו ר' חיים די לה רוזה או הרב חיים פלאצ'י.²²

22. [על דרכי העיצוב של אישים אלו בסיפור העממי של יהודי ספרד ראו אלכסנדר, מעשה אהוב וחצי (הערה 19 לעיל), עמ' 152-193 (הערת העורכת).]

סיפורים אחרים מתייחסים לאירועים מהתנ"ך, כמו משפט שלמה המפורסם, או לדמויות מהמקרא: אליהו הנביא והעני; הגורל והמלך שלמה; העני והמלך דוד; שלוש העצות של שלמה וכדומה. רבים מהם אינם באים ממסורת יהודית מובהקת אלא מאוצר הסיפורים האוניברסלי שהיהודים הספרדים מייחסים לאישים מסביבתם התרבותית. כך דוד הוא המלך הארכיטיפי; שלמה חכם מכל החכמים; אליהו הנביא הוא מגן היהודים המסורתי ומי שתמיד מעניק את החפץ המגי המציל.

מעניין להיווכח שיש טאבו בסיפורי היהודים – אין לספר סיפורים מסוג מסוים:

שהם [היהודים] מכבדים אותם כמו שמכבדים את התורה, הווה אומר, סיפורים מכתבי הקודש, או בעלי אופי מוסרי, או סיפורים המזכירים את גיבורי המקרא, כמו אלה המייחסים תכונות או מעשים מסוימים למלך שלמה. וכל זה מתוך החשש לעורר צחוק, מה שיביא לחילול הקודש שעלולים לחולל שונאי היהדות. קשה מאוד להתגבר על הקושי הזה, בגלל המודעות לחטא והפחד ממנו.²³

23. לריאה פאלאסין (הערה 21 לעיל), שם.

24. [על שירת הרומנסה ראו שמואל רפאל, האביר והרעה השבויה: מחקר ברומנסה של דוברי הלאדינו, רמת גן תשנ"ח (הערת העורכת).]

רמון מננדז פידאל (Ramón Menéndez Pidal) ציין כבר בראשית המאה העשרים שהרומנסירו הוא הסוגה המסורתית בעלת המאפיינים ההיספניים ביותר ושכל מקום שמדברים ספרדית שרים רומנסות. החוקרים חשו מלכתחילה בחיוניותו הרבה של הרומנסירו בקרב היהודים הספרדים, ועל כן הוא אחת הסוגות הנחקרות ביותר בספרות הלאדינו ומהמוכרות בקרב הקהל הרחב. להלן שתי עדויות המיטיבות לבטא תחושה כללית זו:

במרוקו עדיין חיים השירים [cantares] הישנים, שנגזרו מהאפוסים הקסטיליאניים העתיקים, המופיעים כבר באוספים שחברו באמצע המאה השש עשרה באנטוורפן ובסרגוסה; וגם אלה שצוטטו בסוף המאה השלוש עשרה בכרוניקה הכללית [Crónica General] שחוכרה בפקודת המלך אלפונסו החכם [...] בשמענו את השירים האלה הנפש מוצפת מלנכילה עמוקה. נדמה כי אתם קמה לתחייה אותה ספרד הישנה, המנצחת, הגדולה.²⁵

M.L. Ortega, *Los hebreos en Marruecos*, Madrid 1919, pp. 234-235

הרומנסות האלה הובאו על ידי סכיני הספרדים הקדמונים מספרד אל מקומות הגירוש [...] והן שמרו על טעמים של הדברים העתיקים, והזיכרונות שהן מעלות בראשנו מחממים את הלב. הן מושרות מדור לדור, וכך הן הצליחו להתגבר על "השכחה הקודרת" [...] הספרדים בארצם, ואלה ממושבותיהם הרחוקות לשעבר, המשיכו לשיר אחדות מהן, אך "הפולקלור" היהודי-ספרדי היום עתיק ומגוון במקצת מהפולקלור שלהם. רבות מהן הלכו לאיבוד או נשכחו בארצות דוברות הספרדית, ועל כן ההיסטוריונים והמוזיקולוגים שחיפשו אותן נאלצו לרשום אותן בקהילות היהודיות-ספרדיות בארצות הבלקן, כי שם הן עדיין משקפות את חיי העם.²⁶

E. Saporta y Beja, *En torno de la Torre Blanca*, Paris 1982, p. 132

שתי העדויות לעיל כה שונות זו מזו בנקודת הראות של מחבריהן (הראשון בן ספרד; השני יהודי ספרדי) ומבחינת התאריך שהן פורסמו בו (1919; 1982), והן מציעות נושאים למחשבה: (א) ההתייחסות לשתי מסורות גאוגרפיות שונות (מרוקו והמזרח); (ב) השימוש במונחים cantar (בטקסט הראשון) ו־romansa (בטקסט השני); (ג) החזרה על המסירה בעל פה של שירה זו; (ד) התפיסה שכל הרומנסירו היהודי-ספרדי נובע מימי הביניים בספרד; (ה) הרעיון שהמסורת היהודית-ספרדית שמרה על יסודות שבשאר העולם ההיספני הלכו לאיבוד; (ו) המטען הרגשי של הרומנסות בחיי העם.

להלן אנתח את הנושאים:

א. מרוקו והאימפריה העות'מאנית
 הטקסט הראשון מדבר על "השירים [cantares] הישנים" החיים עדיין במרוקו; הטקסט השני, פרי עטו של יהודי ספרדי משאלוניקי, מזכיר במפורש את ה"קהילות היהודיות-ספרדיות בארצות הבלקן". בדומה למציאות היהודית-ספרדית כולה גם הרומנסירו בא לידי ביטוי בשתי מסורות שונות מאוד זו מזו, למרות היסודות המשותפים שביניהן.

ההבדלים בין הרומנסות מהמזרח וממרוקו טמונים לא רק בהיבטים הספרותיים הצורניים (נוסחות, אוצר מילים, פזמונים) אלא גם ביסודות התוכן (נושאים בלעדיים למסורת אחת או לשנייה, וריאציות עם שינויים מהותיים, "הידבקויות", השפעת השירה הפולקלורית של העמים שבאו אתם במגע) וכמובן בהיבטים חיצוניים לטקסט עצמו, כגון היסודות המוזיקליים והאתנו-פולקלוריים (למשל השימוש ברומנסות מסוימות בטקסים הקשורים למחזור החיים).

למרות זאת החלוקה הגאוגראפית איננה – וגם אינה יכולה להיות – נוקשה עד כדי כך. שכן היו הגירות ומגעים בין קהילות יהודיות של מגורשי ספרד באימפריה העות'מאנית לבין קהילות דומות בצפון מרוקו, ובמקרים אחדים אפשר למצוא ברומנסירו ממרוקו את השפעות השירה המסורתית מהמזרח (המקרה ההפוך נדיר יותר).

חשובה יותר – ובסופו של דבר מה שבא לידי ביטוי במקרים בודדים בלבד – היא תופעת הפזורה המשנית, הגעתם של יהודים ספרדים רבים ליבשת אמריקה, לישראל ולאירופה המערבית. הגרסאות הרומנסיסטיות המודרניות הטובות ביותר מגיעות משאלוניקי, מרודוס, מסריבו, מטנג'ר ומלרצ'ה (Larache), אך הן לא לוקטו בקהילות החרבות במזרח או במרוקו, אלא בקליפורניה, בברוקלין שבניו-יורק, בבתי אבות בחיפה ובתל אביב ובשיכוני המגורים בקוסטה דל סול בספרד; הווה אומר במקומות שהתיישבו בהם המהגרים היהודים הספרדים שנשאו עמם את אוצר השירים המסורתיים. במקרים מסוימים, כמו בירושלים, המסורת הזרה שהביאו המהגרים התבייתה על מסורת מקומית מכובדת ועתיקת יומין.

ב. הרומנסָה, הרומנסָה והקאנטאר
 היהודים הספרדים בצפון מרוקו הבחינו בין שתי סוגות בשירה המסורתית: הקנטיגה (cantica), שיר לירי קצר, לרוב בענייני אהבה; והרומנסָה (romansa), ובסוגה זו יש לא רק רומנסות (שורות בנות שש או שמונה הברות, חריזה אסוננטית בשורות הזוגיות), אלא גם שירים אחרים, סיפוריים או שבין בתיים יש זיקה כלשהי בעלילה. למשל מהדורה מקונסטנטינופול מכנה את קופלאס התוכחה "romansa por tomar castigueiro" (רומנסה

לשם ענישה). אולם ההגדרה האקדמית המדויקת לבלדה היא רומנסקה, ואילו בארצות האימפריה העות'מאנית השתמשו במונח רומנסקה להגדרה כללית יותר, המכילה עוד סוגות של שירים ולא רק בלדות.

על כן ההגדרה המלומדת המודרנית של הרומנסקה וההגדרה הספרדית מזרחית העממית של הרומנסקה אינן זהות, אם כי כמובן היהודים הספרדים מהמזרח כינו את הרומנסקה "רומנסקה". במרוקו כינו את כל השירים המסורתיים, ליריים וסיפוריים, קאנטאר.

ג. סוגה בעל פה בלבד?

שני הטקסטים המצוטטים חוזרים על הרעיון שהרומנסות היו "מושרות" ושבזמן ההאזנה לרומנסות אפשר לשקוע במלנכוליה עמוקה. אין ספק שהיום הרומנסירו הוא סוגה המועברת בעיקרה בעל פה; אך אין לזלזל בתרומתו של הדפוס בהפצתן של רומנסות רבות.

ראשית, ליהודים הספרדים שיצאו לפזורה במאה השש עשרה הגיעה כמות מכובדת של נושאים רומנטיים, ולאחר מכן הם נשמרו במסורת בעל פה, כפי שאראה להלן. מאוחר יותר, עם פריחת הדפוס במאה השמונה עשרה והתשע עשרה, היהודים הספרדים מהמזרח נהגו להדפיס רומנסות בספרונים בכתב עברי, והודות לספרונים אלו הגיעו אלינו נושאים נדירים עד מאוד וגרסאות יפות במיוחד. במרוקו, שם הדפוס היה פעיל פחות, הרומנסה נשמרה בכתבי יד שמשפחות יהודיות רבות חיברו לשימוש עצמי.

ד. ימי-ביניימיות ואקטואליזציה

שני הציטוטים חוזרים גם על מקורו הימי-ביניימי הבלעדי של הרומנסירו היהודי-ספרדי – הם מדברים על "השירים הישנים [...] שצוטטו בסוף המאה השלוש עשרה ב'כרוניקה הכללית'" או על הרומנסות ש"הובאו על ידי סבינו הספרדים הקדמונים מספרד אל מקומות הגירוש".

אכן, נהוג לחשוב שהיהודים הספרדים הכירו בזמן הגירוש את כל הרומנסות שהיו שרים עד אז ושהם שמרו עליהן כעל שרידים קדושים מספרד. נכון שחלק גדול מהרומנסות האלה מוצאן מימי הביניים, אך יש גם אחרות, שהצטרפו למסורת בתקופה מאוחרת בהרבה. כך במאה השש עשרה ובתחילת המאה השבע עשרה היהודים האנוסים מחצי האי ששמרו על קשר עם אחיהם המגורשים העבירו רומנסות אל הקהילות היהודיות-ספרדיות במזרח ובמרוקו. מננדז פידאל כתב על כך:

קרוב לוודאי שאנשים אלו, שזה עתה הגיעו, כגון מר חואן מיקאס, יהודים "שהיטיבו לקרוא", נשאו בכיסיהם כמה מספרוני הרומנסות שהודפסו באנטוורפן, סרגוסה או ולנסיה ועוררו תשומת לב בעקבות חידושיהן והאפנתיות שבהן.²⁷

R. Menéndez Pidal, "Catálogo del 27 Romancero judeo-español", *Cultura Española*, IV (1906), pp. 1,045–1,077, especially p. 1,053

דוגמה לרומנסות "החדשניות" האלה היא כנראה הרומנסות שסיפרו על אירועים שהתרחשו ממש באותה העת, כגון *La muerte del príncipe don Juan* (מותו של הנסיך דון חואן) – המוות אירע בסלמנקה בשנת 1497, ואת השיר היו שרים במזרח ובמרוקו; *El testamento del rey Felipe* (צוואתו של המלך פליפה), שהושר במרוקו, על מותו של המלך פליפה השני. כמו כן היו רומנסות מורכבות, אמנותיות, מלומדות או סטיריות שחוברו בתור הזהב, ובהן הרומנסה המפורסמת *Mira Zaida* מאת לופה (Lope), והיא עדיין חיה ותוססת במרוקו.

מאידך גיסא הקשר השוטף בין מרוקו לבין חצי האי האיברי הביא לחדירתם של נושאים מודרניים רבים ברומנסירו היהודי-ספרדי בצפון מרוקו, כגון ברומנסות *Mariana Pineda, El atentado contra Alfonso XII* (ההתקוממות נגד אלפונסו ה-12), *La calumnia* (העלילה), ואפילו לכניסתם של נושאים דתיים, כגון ב-*El robo del Sacramento o Santa Catalina* (גנבת הלחם הקדוש או קטלינה הקדושה). דברים דומים אפשר להגיד על ארצות הפזורה שהגיעו אליהן יהודי ספרד בשלב מאוחר הרבה יותר, מן המאה העשרים ואילך, שם יכלו היהודים הספרדים ללמוד רומנסות שעד אז היו זרות למסורת שלהם.

ה. היסוד ההיספני והחוץ-היספני ברומנסירו היהודי-ספרדי רבים טוענים שהרומנסירו היהודי-ספרדי, שהיה בבידוד במשך מאות שנים, הוא שמרני במהותו ומשמר נושאים נדירים שנכון להיום אבדו בחצי האי האיברי ובאמריקה. הדוגמה המוכרת והנחקרת ביותר היא כנראה הרומנסה היפה *Conde Arnaldos*, ובגרסאות העתיקות מחצי האי האיברי היא נקטעת בטור המסתורי על המלח המסרב ללמד את האציל המוקסם את שירתו המופלאה.

-Yo no digo mi canción sino a quien conmigo va.
-לא אגיד את שירי אלא להולך עמי.

בגרסאות ממרוקו נשמרו ברומנסה גם האירועים שלאחר מכן: חטיפתו של האציל הצעיר, היעדרותו במשך שבע שנים והמסע חזרה הביתה.

אך אין זה המקרה היחיד שבו המסורת היהודית-ספרדית שמרה על אוצרות שנשכחו בשאר העולם ההיספני: הרומנסה על *Doña Oliva* הנואפת נמצאת רק במרוקו ובאי מדירה (אך היא מקבילה לרומנסה שהזכרתי לעיל, צוואתו של המלך פליפה); ולרומנסה האניגמטית *Amenaza a Roma* (האיום על רומא) נמצאו רק גרסאות יהודיות: קטע אחד מבורגוס:

S.G. Armistad y J.H. Silverman, .28
Romances judeo-españoles de
Tánger, Madrid 1977, p. 8

Abrisme puerta de Roma, las puertas me habéis de abrir.
 Aunque no me conocéis, de oídos lo habíais de oír.
 היפתח נא לפניי, שערה של רומא, את השערים פתחו לפניי.
 אף אם אותי אינכם מכירים, היה עליכם לשמוע באוזניכם.²⁸

מה שנותר מהרומנסה הקרולינגית מהמאה השש עשרה, *La prisión del Conde Vélez* (ישיבתו בכלא של הרוזן ולז), הוא טקסטים יהודיים-ספרדיים אחדים וטקסט אחד מהאיים הקנריים. גם *Raquel lastimosa* (רחל האומללה), רומנסה שמושרת במסיבות כלולות בקרב היהודים הספרדים במרוקו, הייתה בוודאי קיימת במסורת הספרדית ההיספנית, כפי שאפשר להסיק בעקבות גילוי גרסה ארגנטינית בכתב יד מהמאה השמונה עשרה. כן אפשר להצביע על נושאים רבים ברומנסות יהודיות-ספרדיות שכנראה היו להן מקורות היספניים, אך אי-אפשר לאתר אפילו גרסה היספנית אחת שלמה שתוכיח זאת. כך גם הרומנסה המזרחית *Galiana*, הכוללת מוטיב אופייני לשירה האפית הצרפתית, ובלא ספק הייתה קיימת גם בחצי האי האיברי, אלא שהיא נשכחה עם הזמן; או הרומנסה היהודית-ספרדית ממרוקו *La Celestina* בהשראת ספרו של רוחאס (Rojas).

אך בצד הישרדותן של רומנסות נדירות אלו, שנשכחו בשאר העולם ההיספני, ברומנסירו היהודי-ספרדי מופיעים גם נושאים אחרים, והם יוצרים רושם שהשירים הם יצירה יהודית: גרסאות בלאדינו של קופלאס הקשורות לחגים הדתיים; שירים המפתחים מוטיבים אופייניים לקינות הפְּרָה-ליטורגיות, כגון *Los siete hijos de Haná* (חנה ושבעת בניה), על שבעת הנערים מימי המכבים שהומתו בפקודת אנטיוכוס אפיפנס מפני שסירבו לעבוד עבודה זרה; שירים, כמו הרומנסה היהודית-ספרדית ממרוקו *Mostadí*, שיש בהם התייחסות לאירוע מההיסטוריה המודרנית של הארצות שחיו בהן היהודים הספרדים. ויש גם רומנסות שהנושא המרכזי שלהן יהודי במובהק, כמו הרומנסה היהודית-ספרדית ממרוקו *Cristiano celoso* (הנוצרי הקנאי):

Señores, voy a contar, una historia que pasó
 de una infeliz hebrea querida de un español.
 רבותיי, אני הולך לספר, סיפור שאכן קרה
 על יהודייה מסכנה מאוד אהובה על יליד ספרד.²⁹

.29 שם, עמ' 57.

וגם הרומנסה המזרחית *La conversa* (המומרת), על עלמה אחת:
 Judía, más que judía turca se fue a aboltar
 por unos negros yaprakitos que non los supo bien guizar.

I. Levy, *Chants judéo-espagnols*, .30

:11 no. 15, London 1959, J. יאפראק:

מאכל של עלי גפן ממולאים באורז.

יהודייה יותר מיהודייה
 בגלל כמה יאפראקיס גרועים
 נהפכה לתורכיה
 שלבשל לא ידעה.³⁰

בצד הנושאים הנובעים מהמורשת ההיספנית ובצד הנושאים שהם פרי יצירה של היהודים מופיעים נושאים המצביעים על השפעות זרות. אפשר למצוא פה ושם רומנסה שהיא בעצם תרגומו של שיר צרפתי או איטלקי; יש פזמונים רבים בתורכית, ביוונית ובערבית ובמיוחד מספר ניכר של רומנסות מהמזרח, שלמרות המראה ההיספני שלהן הן תרגומים ללאדינו של בלדות יווניות. אחת מהן היא *Los siete hermanos y el pozo airón* (שבעת האחים והבור העמוק); היא מתחילה כך:

Ya se van los siete hermanos, ya se van para Aragón.
הנה עוזבים שבעת האחים, הם יוצאים לארגון.

גם *Sueño de la hija* (חלומה של הבת) הוא שיר מטעה; דברי הפתיחה שלו גורמים לנו לחשוב על הנושאים הקרולינגיים, ולא על הבלדות הבלקניות:

La reina di Francia, tres hijas tenía.
La una labraba, la otra cosía
y la más chica d'ellas bastidor hacía.³¹

למלכת צרפת היו שלוש בנות.
אחת רקמה, אחרת תפרה
והקטנה שבהן אחזה בחישוקים.

S.G. Armistead y J.H. Silverman, 31
En torno al Romancero Sefardi
(Hispanismo y balcanismo de la
Tradición judeo-española), Madrid
y Castalia 1979, p. 157

היו מקרים שבהם המצב הגיע עד כדי הדבקתה של רומנסה היספנית מיוחסת ועתיקת יומין לפואמה יוונית, כמו בשיר *La vuelta del hijo maldecido* (שובו של הבן המקולל), המשלב את *Conde Dirlos* ההיספני עם הבלדה הנאו־הלנית *La mala madre* (האם הרעה).

ו. הרומנסה והחיים היהודיים-ספרדיים
לא מעט מדברים על הרומנסירו היהודי-ספרדי בסנטימנטליות, תולדה של יופיו הספרותי והמוזיקלי הרב ושל תפקידם המכריע של הרומנסות והקאנטאריס בחייהם של היהודים הספרדיים.

הרומנסות המושרות היו אמורות למלא את שעות הפנאי, להקל על עבודות הבית או על המלאכות המפרכת, להפיח רוח חיים במסיבות, ללוות את המשחקים, לחגוג את החגיגות, ובמיוחד להיות שירי ערש לילדים. כך ציין ברוך עוזיאל:

ליהודים הספרדים יש שירי ערש מעטים מאוד. את התפקיד הזה ממלאות הרומנסות הספניוליות מימי הביניים. כשצעדת ברחובות שאלוניקי או קונסטנטינופול לפני 30 שנה בלבד, בצהרי יום שמש, ברחוב... שומם וריק, יכולת לשמוע בעד

חלון פתוח את קולה המתוק של אישה ששרה שיר רגוע ומרגיע:
 רומנסה ספניולית עתיקה. אני זוכר שבילדותי היו לנו שכנים
 שגרו קומה אחת מתחת לביתנו, ובכל יום שבת, השכם בבוקר,
 כל המשפחה כולה הגעימה לשיר, ברוגע ובחיבה, רומנסות ימי-
 ביניימיות. אנחנו הקשבנו להן בשיכרון חושים, והם המשיכו
 לשיר עד עלות השחר.³²

I.M. Hassán con la
 colaboración de M. Rubiato y E.
 Romero (eds.), *Actas del Primer
 Simposio de Estudios Sefardies*,
 Madrid 1970, p. 324

הרומנסה הייתה כל כך טבועה בחייהם של היהודים הספרדים עד
 שמשיח השקר שבתאי צבי סנוור את אוהדיו כשהוא שר בקולו הערב את
 הרומנסה הארוטית *Melisenda sale de los baños* (מיליסנדה יוצאת
 מהמרחצאות), שהוא ייחס לה משמעות מיסטית.

מאיך גיסא הרומנסירו היה תמיד נוכח בטקסי היהודים הספרדים
 הקשורים במחזור החיים ובחגים הדתיים: כשנולד תינוק נהגו לשיר
 קנטיגאס או קופלאס בברית המילה שלו. יש גם רומנסות רבות ליום
 הנישואים. אחדות מהן טעונות משמעות ארוטית, כמו *La princesa y el segador*
 (הנסיכה והקוצר), שבו עלמה מבקשת מאיכר שישתמש
 במגל המפואר שלו כדי "לזרוע את החיטה, לקצור את השעורה" הנמצאות
 "בגופה", "בחיקה" ו"מתחת לחולצתה"; כן ב-*La galana y su caballo*
 (האצילה והסוס שלה) הגיבורה האצילה מייצגת את הכלה, ו"הסוס" הוא
 בלא ספק סמל גבריותו של החתן, ובסוף השיר:

Ya le hacen la cama;	para echar ellos andaron.
La fin de media noche	un jugo nuevo quitaron.
Ganó el novio a la novia	¡que sea para muchos años! ³³

הם הולכים לשכב עליה.	הנה מציעים את המיטה בשבילה;
שיחקו במשחק חדש.	לאחר חצות הלילה
שיזכו לשנים רבות!	החתן ניצח את הכלה

הרומנסירו לקח חלק גם בבל. במקרים אלו היו שרים את הקינות
 המסורתיות (אתייחס אליהן בהמשך) ואתן סדרה של רומנסות עצובות.
 היה טאבו שלא לשיר רומנסות אלו בנסיבות אחרות, כי הן נחשבו
 מעוררות אסונות. היו בהן רומנסות היסטוריות, שסיפרו על מותו של
 אדם מסוים (כמו אלה שכבר הזכרתי, *La muerte del príncipe don Juan*
 ו-*El testamento del rey Felipe*), ורומנסות על אירועים הרי
 אסון בתולדות עם ישראל (ובהן *Los siete hijos de Haná* שהזכרתי
 לעיל), והיו שבהן הופיע ה-*Güerco*, צאצאו הפונטי של ה-*Orcus*,
 השטן אל השאלו הלטיני והתגלמותו של המוות; רומנסות אחרות סיפרו
 על אירוע עגום (חטיפה, פשע, פרדה) שזיעזע את המאזינים, וכך תרם
 לקתרזיס.

33. ארמיסטד וסילברמן, בלחות (הערה
 16 לעיל), עמ' 25. במובאה הזאת
 ובמובאה שלאחריה שינתה המחברת את
 הכתיב בהתאם לשיטת הטונסקריפציה
 הנוהגה בספרד.

את הרומנסות העגומות האלה היה נהוג לשיר גם בתשעה באב, יום האבל היהודי. אך לא הייתה זו ההזדמנות היחידה שבה נכנס הרומנסירו למחזור השנה הליטורגי – בימי הפסח היו שרים רומנסות אחרות, כמו Paso del Mar Rojo (חציית ים סוף):

En catorce de nisán, el pueblo de Yisrael quen con las mañas al hombro, las mujeres con el oro	el primer día del año de Ayifto salió cantando, quen con los hijos en brazos, lo que era lo más liviano. ³⁴
---	---

34. שם, 99.

ביום הראשון של השנה, יצא ממצרים בריתה, מי בניו בזרועותיו, שהיו הדבר הקל ביותר לנשיאה.	ב־14 בניסן, עם ישראל מי המצות על שכמו, הנשים עם תכשיטי הזהב
--	--

היו שרים גם רומנסות על משה, בשמחת תורה ובשבועות. הרומנסה אם כן הייתה חלק מחיי היהודים הספרדים, מהאירועים המשעשעים והחגיגיים ביותר ועד הטרגיים ביותר, מההיבטים הפשוטים ועד המשמעותיים.

הקנסיונרו

אפשר לומר שהקנסיונרו המסורתי (במזרח הוא כונה "קנטיגאס") הוא הסוגה הספרותית בלאדינו המוכרת ביותר. מה שתרם להפצתו הוא יופיו הנוסטלגי והפופולריות שלו בקרב היהודים הספרדים היום, כשאוצר הרומנסירו הגדול והמסורתי הולך ודועך; למרות זאת מופצות קלטות מסחריות, בעיבודים מוצלחים יותר ומוצלחים פחות, של השירים האלה.

תמטיקה

כפי שאפשר לשער הנושאים המופיעים בתדירות גבוהה בשירים היהודיים – ספרדיים קשורים לאהבה: החיזור אחרי האהובה; ביטויי נאמנות ותשוקה; וקנינות אהבה. כן מופיעות האם הטיפוסית שומרת הסוד, המייעצת לבתה המאוהבת, והאישה הנשואה שלא באושר, דמות טיפוסית לא פחות. גם נושאים אחרים טופחו: יש שירים על החייל שיוצא למלחמה או מתלונן על גיוסו לצבא, ושירים אחרים סטיריים או הומוריסטיים. ישנם גם שירי שרשרת (ואליהם אתייחס בהמשך, מפני שאחדים מהם מושרים באירועים הקשורים במחזור החיים או בטקסים דתיים). במציאות המגוונת של הקנסיונרו היהודי-ספרדי יש לכלול גם המנונים מודרניים של אגודות פוליטיות, עמותות צדקה וארגוני ספורט.

אם כי רוב רובם של השירים היהודיים-ספרדיים אינם משויכים לאירועים מסוימים, המסורת קידשה אחדים מהם, והם היו לחלק ממחזור החיים והדת, בדומה לתהליך אצל רומנסות אחדות.

א. לידה וילדות

בליל השמירה (la noche de viola) יידיים וקרובי משפחה מלווים את האישה שזה עתה ילדה ואת תינוקה כדי שהרוחות הרעות לא יזיקו להם. לאורך כל הלילה נהגו לשיר רומנסות, ובעיקר *canticas de parida* (שירי יולדת), בהן בירכו את הרך הנולד, שיבחו את היולדת (parida) ותיארו את חבלי הלידה ואת שמחתו של אבי הוולד (parido). בשירים אחדים בא לידי ביטוי ההבדל בין האישה שילדה בן לבין האישה שילדה בת:

Las que parían los niños
comían los buenos vicios,
las que parían las niñas
comían flacas sardinas.³⁵

A. de Larrea Palacín, 35
Cancionero judío del norte de Marruecos: Canciones rituales hispano-judías, Madrid 1954,
p. 72

אלו שילדו בנים
אכלו לרוב מעדנים
אלו שילדו בנות
אכלו סרדינות קטנטנות.

בשיר אחר מוזכרים בגדיו של התינוק, שהתנגול המבשר טובות יבקש למענו:

Canta, gallo, canta
que ya v'amanecer;
si durmiš, parida,
con bien despertéis.

El gallo quiería
una camisica
que bien le yakišea ["le sienta bien"]
en sus carnešicas.

קרא, שכוי, קרא
שחר בא, בוקע
לו ישנת, יולדת
עורי בלב שמח
השכוי רצה
גופיה דקה
מה טוב היא הולמת
לבשרו הרך.³⁶

36. [משה אטיאש, רומנסיריו ספרדי:
רומנסות ושירי עם ביהודית ספרדית,
ירושלים תשכ"א, עמ' 229 שיר 122.]
37. [על שירי ילדות ראו S. Weich-
Shahak, *Repertorio tradicional infantil sefardi*, Madrid 2001
(הערת העורכת).]

בקבוצת שירי הילדות³⁷ כדאי לכלול גם שירי ערש. כפי שכבר הראיתי נהגו לשיר רומנסות לתינוקות – שירים פשוטים, אך יפים להפליא. כמו כן יש שירים שהיו שרים כשהילדים הלכו לבית הספר:

La Torá, la Torá
mi fijico la ḥabrá [“escuela primaria”]
con el pan y el quezo
y el livrico al pecho.³⁸

התורה, התורה
בני הקט בחברה [בית ספר יסודי]
עם לחם וגבינה
וספר קטן צמוד לחזה.

M. Molho, *Usos y costumbres de los sefardies de Salónica*, Madrid y Barcelona 1960, pp. 87–88

ב. נישואים

אוצר השירים שהוקדשו לטקס הכלולות עשיר במיוחד, ובו נמנות גם רומנסות אחדות. ברוב המקרים מדובר בשירים שהתקבולת בהם היא אמצעי ספרותי כמעט כפייתי, כמו בשיר הבא מצפון מרוקו:

Aunque le di la mano
la mano le di.
Aunque le di la mano
no me arrepentí.

Aunque le di la mano,
la mano al caballero,
anillo de oro
metió en mi dedo.

Aunque le di la mano,
la mano al hijodalgo,
anillo de oro
metió en mi mano.³⁹

אף שהושטתי לו את ידי
את ידי הושטתי לו.
אף שהושטתי לו את ידי
לא התחרטתי.

אף שהושטתי לו את ידי,
את ידי לאביר,
טבעת זהב
שם על אצבעי.

M. Alvar, *Cantos de boda judeo-españolas*, Madrid 1971, XXXIVa

אף שהושטתי לו את ידי,
את ידי לאציל,
טבעת זהב
שם בידי.

בשירי הנישואים יש גם שירי שרשרת, כגון Dice la nuestra novia (אומרת הכלה שלנו) שמושר במזרח ובצפון מרוקו. בדומה לשירים אחרים מחצי האי האיברי, גם בו מתארים את אברי הגוף הנשי במטפורות יפות.

בשירי הכלולות כמובן שכיחים מאוד שבחים ליופייה של הכלה ולאבירותו של החתן. שירים אחרים מזכירים את השלבים בטקס הכלולות היהודי: הצגת הנדוניה, פרדתה של הכלה מבית הוריה, הטבילה במקווה, כיסוי הראש, הובלתה לבית החתן והחופה עצמה. שירים אחרים, פיקרסקיים במקצת, מדברים בגלוי או בסמוי על רגע ההתייחדות, על אברי המין של בני הזוג, על בתוליה של הכלה (המיוצגים בשער הפזור, בכותונת הדקה או בפרח ההדר) ועל הפוריות המיוחלת. לדוגמה אביא בתיים אחדים מתוך שירים מהמזרח ומצפון מרוקו שההיבט המיני מרומז בהם במטפורה:

¿Quién busca a la novia
y viene desarmado?
-Las mis armaduras
Con mí vo las traigo.

מי אחר כלה
אץ בלי נשקו?
-את נשקי שלי
עמי אביאו.⁴⁰

40. אטיאש, רומנסירו (הערה 36 לעיל),
עמ' 204 שיר 94.

Ella se metió en la cama,
en la cama me metí yo.
Que ni sé por qué, ni por qué no.
Ella me entregó el tintero,
la pluma le entregué yo.⁴¹

היא נכנסה למיטה,
למיטה נכנסתי אני.
איני יודע מדוע, ומדוע לא.
היא נתנה לי קסת דיו,
את הנוצה נתתי לה אני.

41. לריאה פאלאסיק, שירים (הערה 35
לעיל), עמ' 53.

ג. מוות

המנהג לקונן על המתים היה קיים אצל היהודים הספרדים במזרח ובמרוקו, אם כי במרוקו נרשמו קינות מסורתיות רבות ואילו במזרח יש רק עדויות עקיפות שנהגו לשיר אותן שם.

בדומה לכל השירים לעת מצוא גם בקינות אפשר להבחין בנושאים אופייניים: טוב לבו ויופיו של המנוח, כאבם הרב של האבלים, הבית הריק לאחר המוות, נוכחותם הכואבת של בגדי המת, הסימנים מבשרי הרעות שלפני המוות, והמוות הבלתי נמנע, שאין לו נחמה. חשוב במיוחד אזכור העלם המת שחיוו נקטפו באבם (malogrado), בטרם הותיר צאצאים:

Malogrado muere,
malogrado ya se moría
mai que ["aunque"] a todos duele
cuando se guardan de la luz del día.

Malogrado muere
de hermosa frente,
mai que a todos duele
cuando no aljadra ["está presente"] naide de su gente.

Malogrado muere
de ojos pintados,
mai que a todos duele,
cuando no se casa y deja un deseado.⁴²

העלם מת,
העלם עומד למות,
אף על פי שכואב לכולם
כשאין רואים את אור היום.

העלם מת
בעל המצח היפה,
אף על פי שכואב לכולם,
כשלא נוכח איש מאנשיו.

העלם מת
בעל העיניים הצבעוניות,
אף על פי שכואב לכולם,
כשלא נישא ולא הותיר צאצא מיוחד.

בקינות גם נוכחותה של האם מודגשת, והעומד למות קורא לה בעת גסיסתו:

Mi madre, mi madre,
no me dejís salir
que si ya me dejastis
ajamás volvería.⁴³

M. Alvar (ed. refundida y
aumentada), *Endechas judeo-
españolas*, I, Madrid 1969

J. Martínez-Ruiz, "Poesía .43
sefardí de carácter tradicional
(Alcazarquivir)", *Archivum*, XIII
(1963), no. xxiv

אמי, אמי,
אל תניחי לי לצאת,
כי אם כבר הנחת לי
לא אשוב לעולם.

והאם נואשת בגלל מותו של הבן:

¡Quién me diera las uñas
de un gavilane!
Desde que se me ha muerto mi hijo
yo viviendo en pesare.⁴⁴

44. אלוואר (הערה 39 לעיל), ש.ס.

מי ייתן לי ציפורניים
של נץ!
מאז מותו של בני
חיה אני בייסורים.

קינות אחרות פורסות נושאים אופייניים לתשעה באב, דבר שאין לתמוה עליו: אם אפשר לשיר קינות ביום האבל הלאומי כדי להגביר את כאבם של המאזינים, הגיוני שבנסיבות המצערות של מותו של איש קרוב יזכרו באסונות לאומיים כמו המצור על ירושלים וחורבן הבית. לעתים בטקסט אחד מתערבבים הכאב על חורבן בית המקדש ועל מעשי הטבח בקהילות היהודיות בספרד בצערה של אם על מותו של בנה הצעיר:

Aljamí [“sabios”] honrados,
grandes de Castilla,
los sacaban jorreados [“arrastrados”]
por toda la villa.

Lloren las señoras,
las que tienen razón
por la casa Santa
que era nuestro valor.
[...]
Mataban a los chiquitos
los enfilaban en lanzas
salían sus madres
gritando como las cabras.
[...]
La ropa de Pascua
sacaila al solare,
con la pez y la resina
mi madre, lo safumare [“sahumad”].

[...]

Cuando queráis vender mis ropas
no las vendáis en esta villa:
lo mercarán mis iguales,
lo sacarán en ajuar y en arjadía [“regalo de boda”]
lo mirará mi madre,
se le doblará el pesare.⁴⁵

.45 שם, VIIa

חכמים מכובדים, גדולי קסטיליה,
הוציאו אותם וגררו אותם
בכל העיר.

תבכינה הגבירות,
והן צודקות
על בית המקדש
שהיה שכיית חמדתנו.

[...]

הרגו את הקטנטנים
דקרו אותם בחניתות
יצאו האימהות
וצרחו כעזים.

[...]

את בגדי הפסח
נא הוציאו לשמש,
עם זפת ועם שרף
אמי תקטיר אותם.

[...]

כשתרצו למכור את בגדיי
אל תמכרו אותם בעיר הזאת:
יסחרו בהם עמיתיי,
יוציאו אותם בנדוניה ושי כלולות,
תראה אותם אמי
וצערה יוכפל.

אפילו הילדים נהגו לשיר קינות ילדותיות בתשעה באב, מעין פרודיה על קינות המבוגרים. מיכאל מולכו ציטט אחת מהן, ובה ארבע שורות המתמצותות חלק מנושאי הקינות האופייניים ביותר:

Sapindi, mapindi,
ojos pretos como el carbón,
cejas pretas como el tizón.
Que se malogró. ¡Y guay, qué dolor!⁴⁶

.46 מולכו (הערה 38 לעיל), עמ' 263.

סאפינדי, מאפינדי,
עיניים שחורות כמו פחם,
גבות שחורות כמו אוד.
הוא קולל. אוי, מה רב הכאב!

ד. הקנסינורו והליטורגיה
מעט מאוד שירי ילדים מושרים בחגים היהודיים, משום שבהם שכיחות
יותר הקופלאס והרומנסות. ובכל זאת הגיעו לידינו שירי ילדים קצרים
לכבוד חנוכה ופסח, כגון חד גדיא המפורסם. זוהי פרפרזה על השיר
בארמית שחותם את ליל הסדר:

Un cabrito y un cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos,
vino el gato y comió el cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos.

Un cabrito y un cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos
y vino el perro
y mordió al gato
que mató al cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos
[...]

Un cabrito y un cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos,
y vino el Santo Bendito Él
y mató al malaj hamavet
que mató al sojet
que degolló al buey
que bebió el agua
que apagó el fuego
que quemó el palo
que pegó al perro
que mordió al gato
que mató al cabrito
que me compró mi padre por dos ochitos.⁴⁷

47. לריאה פאלאסין, שירים (הערה 35
לעיל), עמ' 104.

אף שרשימה דומה מופיעה בשירים, בסיפורים היתוליים ובבדיחות
במסורת ההיספנית, היהודים הספרדים ייחסו לה ערך סימבולי, וספורטה
הסביר:

האב שקונה את הגדי הוא האל הגואל המשחרר את היהודים
 המשוועבים במצרים. החתול שטורף את הגדי מסמל את
 אשור שכבשה את ישראל. הכלב שנושך את החתול מסמל
 את בבל. המקל שמכה את הכלב מסמל את פרס. האש
 ששורפת את המקל מסמלת את מקדוניה [אלכסנדר הגדול].
 המים שמכבים את האש: רומא. השור ששותה את המים:
 המוסלמים. מי ששוחט את השור: הצלבנים. המלאך שממית
 את השוחט: הערבים.⁴⁸

E. Saporta y Beja, *En torno* .48
de la Torre Blanca, París 1982,
 p. 151

אקורו

האם נכון, כפי שנטען, ששיריהם של היהודים הספרדים הם שרידים
 משירים היספניים וכי אם נקשיב ליהודי ספרדי שר נשמע מילים ומנגינות
 מספרד במאה החמש עשרה?

לקנטיגאס היהודיות-ספרדיות קורה מה שקרה לשפה ולרומנסירו – אמנם
 היהודים הספרדים לקחו אתם לְגֵלוֹת את המסורת ההיספנית, אך הם
 הושפעו גם מהעמים שבקרבם הם חיו ומנסיבות החיים שלהם. כך
 שירים אחדים מקורם בחצי האי האיברי; שירים אחרים נלמדו בארצות
 התפוצה השונות, ממוסלמים ומנוצרים; ויש שירים שהם פרי יצירתם
 של היהודים הספרדים עצמם, והם נוצרו בעקבות אירועים היסטוריים,
 פוליטיים וחברתיים.

דוגמה לשיר שמקורו בחצי האי האיברי היא אחת הקנטיגאס המפורסמות
 במזרח, *La morenica* (השחרחרת), שלעתים קרובות שימשה שיר
 כלולות:

Morena me llaman, yo blanca nací; de pasear galana mi color perdí.	שחרחרת יקראוני, צחה נולדתי; מרוב טיולים את צבעי איבדתי.
---	--

Morenica me llaman los marineros. Si otra vez a mí me llaman, me vo con ellos. ⁴⁹	שחרחרת יקראוני כל יורדי הים. שנית יקראוני, אלך עמם.
---	--

49. לוי, שירים (הערה 30 לעיל), א, עמ'
 26 שיר 21, עמ' 29 שיר 24.

עדות להולדתו של השיר בחצי האי האיברי טמונה בהופעתו בספרו של
 קוריאס (Correas) אמנות השפה הקסטיליאנית בספרד (*Arte de la*
lengua castellana española) משנת 1625; וגם לופה דה וגה (*Lope*)

Servir a señor) שלילב אותו בקומדיה שלו לשרת אדון זהיר (de Vega *discreto*). אשר לשירים אחרים, אפשר ללמוד על הייחוס ההיספני שלהם מהישרדותם במסורת המודרנית שבעל פה בחצי האי האיברי, כמו במקרה של המאהב הצעיר בשיר מהמזרח:

A la una nació yo	באחת נולדתי,
a las dos me bautizaron	בשתיים הטבילו אותי
a las tres despoší yo,	בשלוש התאהבתי,
niña de mi corazón	ילדת לבי,
a las cuatro me casaron.	בארבע השיאו אותי. ⁵⁰

50. משה אטיאש, קונסיונו יהודי ספרדי:
שירי עם ביהודית ספרדית, ירושלים
תשל"ב, 1.

מוטיב זה מופיע גם בליריקה האנדלוסית:

A la una nació yo
a las dos me bautizaron,
a las tres me enamoré
a las cuatro me casaron.⁵¹

F. Rodríguez Marín, *Cantos* .51
populares españoles, IV, p. 366
no. 7,445

באחת נולדתי,
בשתיים הטבילו אותי
בשלוש התאהבתי,
בארבע השיאו אותי.

עם זאת אפשר כאמור להבחין גם בהשפעות שמחוץ לחצי האי האיברי. כך במקרה הנזכר לעיל של חד גדיא יש גרסה שמקורה בשיר שרשרת נאו־הלני; ה-*Morenica* מושר במקומות אחדים עם פזמון יווני; יש שירים אחרים עם פזמונים ערביים או תורכיים; ואפילו אפשר לקבוע כי הבית הנודד המופיע בקנטיגאס אחדות הוא תרגומו המילולי של דיסטיכון הלני. לדוגמה:

Echa agua ante tu puerta;
pasaré y me caeré
porque salgan los tus parientes:
me dará a conocer.

שפכי נא מים מול דלתך;
אני אעבור ואפול
כדי שקרוביך יצאו:
כך אציג את עצמי לפניהם.

כמובן יש גם שירים שעל פי תוכנם נוצרו על ידי היהודים הספרדים בארצות מושבותיהם, כמו הבית להלן, שבו צעיר מתלונן על גיוסו לצבא התורכי (*askerlik*); השיר כנראה נכתב בעקבות המלחמות בבלקן, כשבפעם הראשונה נאלצו היהודים להתגייס לצבא.

¿Para qué me parió mama,
para qué me parió a mí?
Me pariera y me muriera,
y no servía al askerlik.⁵²

52. לוי (הערה 30 לעיל), א, עמ' 72
שיר 78.

לשם מה ילדה אותי אמי,
לשם מה ילדה אותי?
לו הייתה יולדת אותי והייתי מת,
ולא הייתי משרת בצבא.

ההליכי ההסתגלות של הסוגות

באמצע המאה התשע עשרה החלה לנשב רוח חדשה בעולם היהודי-ספרדי המסורתי – ההשפעה המערבית. אז צמחו **הסוגות שלאחר תהליך ההסתגלות**, חסרות מסורת בספרות היהודית, סוגות שהתחילו להתפתח מתוך כוונה ברורה להידמות לספרויות המערב. נכתבו רומנים ושירים בסגנון אירופי, הופיעו להקות תאטרון של חובבים אשר הפיקו מחזות לצריכה עצמית וכן עיבדו ותרגמו יצירות ממקורות אחרים, והעיתונות שגשגה.

העיתונות

העיתון היהודי-ספרדי הראשון המוכר לנו הוא שערי מזרח (איזמיר 1845). תולדות העיתונות היהודית-ספרדית מאז ועד היום נחלקות לשלוש תקופות:

- א. משנת 1845 ועד מהפכת התורכים הצעירים (1908).
- ב. משנת 1908 ועד מלחמת העולם השנייה (1939-1945).
- ג. משנת 1945 ועד ימינו אנו.

א. התקופה הראשונה, תקופת ההתהוות, הייתה תקופה של חיפושי דרך, לא רק בגלל הקשיים שבהשרשת מציאות חדשה (העיתונות) בחברה כה שמרנית ומסורתית כמו החברה היהודית-ספרדית במזרח, אלא גם בגלל הצנזורה התורכית הנוקשה. למרות זאת נוסדו אז אחדים מהעיתונים היוקרתיים וארוכי הימים ביותר, מהם *La Buena Esperanza* (התקווה הטובה) (איזמיר 1871); *El Tiempo* (הזמן) (איסטנבול 1871); *La Época* (התקופה) (שאלוניקי 1875); *El Telégrafo* (הטלגרף) (איסטנבול 1879); ו-*El Avenir* (העתיד) (שאלוניקי 1898). עיתונים אלו שרדו גם בתקופה השנייה.

ב. הפתיחות הפוליטית שהלכה וגברה לאחר מהפכת התורכים הצעירים אפשרה הפצה חופשית יותר של כתבי עת ועיתונים

באימפריה העות'מאנית הדועכת. באופן טבעי חופש הביטוי היטיב עם העיתונות היהודית-ספרדית, ובשלושת העשורים עד מלחמת העולם השנייה היא הגיעה לשיאה. רוב רובם של העיתונים נוסדו בתקופה ההיא, וגם הדמויות המרכזיות בעיתונות היהודית-ספרדית (מוציאים לאור, עורכים, פובליציסטים ולעתים כולם ביחד) פעלו בה: יצחק גבאי (קונסטנטינופול), יצחק די בוטון (שאלוניקי), יצחק אלגזי (קונסטנטינופול, אלכסנדריה), הפולקלוריסט דוד אלנקווה (קונסטנטינופול), דוד פרסקו (קונסטנטינופול) ושלמה ישראל שריזלי (ירושלים), שחיבר מילון לאדינו. הפובליציסטים הדגולים של התקופה הקודמת, ובהם אברהם גאלאנטי (קונסטנטינופול, קהיר), המשיכו בעבודתם.

ג. למותר לציין שמלחמת העולם השנייה הייתה מכת מוות לעיתונות היהודית-ספרדית ולמציאות היהודית בכלל – השמדתן של קהילות שלמות והתפזרות הניצולים קטעו את שגשוג העיתונות הזאת. בימינו האגודות והקהילות היהודיות בספרד, בישראל ובאמריקה ממשיכות להפיק עיתונות המוגבלת לעלונים לתפוצה פנימית בשפה הספרדית המודרנית; באיסתנבול יוצא לאור השבועון בלאדינו שלום;⁵³ בתל אביב יוצא לאור *La Luz de Israel* (האור של ישראל). יש גם ארגונים הדוגלים בתחיית הלאדינו, ובזמן האחרון הם התחילו להוציא לאור פרסומים משלהם, כגון *Aki Yerushalayim* (כאן ירושלים), רבעון היוצא לאור בירושלים הודות למאמצים של משה שאול והצוות שעובד אתו; *Vidas Largas* (חיים ארוכים) (בצרפתית), עלון של האגודה הנושאת שם זה ופועלת בפריז בניהולו של חיים וידאל ספיחה; והעלון *Ké Xaver* (מה חדש), שכנראה עבר מהעולם, ביטאונה של אגודת *Adelantre!* (קדימה!) מניו-יורק.

53. [באיסתנבול החל עתה לצאת עיתון חדש שכולו כתוב לאדינו, *El Amaneser* (השחר) (הערת העורכת).]

לזה הצטמצמה העיתונות היהודית-ספרדית המשגשגת, שמימי הולדתה ועד 1939 הוציאה לאור יותר מ-300 כותרים בפריסה גאוגרפית שהגיעה מירושלים ויפו עד ניו-יורק, דרך תורכיה (איזמיר, קונסטנטינופול), יוון (במיוחד שאלוניקי, אך גם חנזי ורודוס), בולגריה (סופיה, רוזה [Rusa], פלובידיב), רומניה (טורנו-סברין [Turnu Severin]), יוגוסלביה (בלגרד), אוסטריה (וינה), מצרים (אלכסנדריה, קהיר) ומקומות אחרים. חלק מהפרסומים היו בני חלוף עד שקשה לכנותם "עיתונים" – המוסף בלאדינו של העיתון על המשמר יצא בגיליון אחד ויחיד בעקבות הבחירות בתל אביב בשנת 1944. אחרים שרדו יותר מ-50 שנה, ובהם השבועונים *El Tiempo* ו-*El Telégrafo* באיסתנבול. רובם יצאו לאור, בעיקר בתקופת השיא, בשפת לאדינו בכתב עברי, אך היו גם שהודפסו בכתב אחר (קירילי ולטיני, וככל שהתגבר תהליך ההידרדרות התרבו הפרסומים דווקא בכתב זה) או בשפות אחרות: תורכית, יוונית, בולגרית, ערבית וכו', בהתאם למדינה שבה הם התפרסמו, ובצרפתית בעקבות השפעתה

של כ"ח (Alliance Israélite Universelle). יש גם מקרה אחד של עיתון יהודי-ספרדי... ביידיש! מקרה מיוחד הוא הביטאון הממסדי Salonic (שאלוניקי 1869) – הוא יצא לאור בלאדינו, בבולגרית, בתורכית וביוונית. למותר לציין שלעברית – שפת הקודש שנקראה, אך לא הובנה, בטקסים הדתיים – לא היה מקום רב בעיתונות היהודית-ספרדית; אפילו העיתונים שנשאו שמות עבריים (כרמי שלי בווינה; המנורה באיסטנבול) נכתבו בלאדינו או בצרפתית.

העיון בכותרות מלמד שבסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים קבוצות רבות ומגוונות בעלות השפעה בעולם היהודי-ספרדי מצאו את ביטויין על דפי העיתונים. שמות כגון *El Macabeo* (המכבי) (שאלוניקי) או *La Renacimiento judía* (התחייה היהודית) (שאלוניקי) מרמזים על קבוצות ציוניות פעילות; *El Pueblo* (העם) (שאלוניקי), *La Voz* (אחוות הפועלים) (שאלוניקי), *La Solidaridad Obradera del Pueblo* (קול העם) (איזמיר, שאלוניקי) ו-*El Amigo del Pueblo* (ידיד העם) (בלגרד) היו לפה לקבוצות שדגלו באידאולוגיה סוציאליסטית. רדיקלי יותר היה *La Vara* (המטה), עיתון עם "מגמה קומוניסטית קיצונית, גלויה ופתוחה, המיועד לצלוף בימין ובשמאל בלא רחמים, היוצא נגד הדת והבורגנות, נגד הציונות וההתיישבות היהודית בפלסטין".

כנגדו בולטת כוונת האיזון בכותרות כגון *El Imparcial* (בלא משוא פנים) (שאלוניקי), *El Liberal* (הליברלי) (ירושלים, שאלוניקי), *La Tribuna* (הבימה החופשית) (שאלוניקי) ו-*La Verdad* (האמת) (שאלוניקי). כותרות אחרות מלמדות על רצונן של הקבוצות הפרוגרסיביות להתאים את עצמן לזמנים המודרניים: *El Tiempo* (הזמן) (קונסטנטינופול), *El Telégrafo* (הטלגרף) (קונסטנטינופול), *El Progreso* (הקדמה) (חנזי), *La Época* (התקופה) (שאלוניקי), *El Instructor* (המדריך) (קונסטנטינופול), *Avanti* (קדימה) (שאלוניקי) ו-*El Avenir* (העתיד) (שאלוניקי). בשביל רבות מהן הרצון להתעדכן התקשר עם הרצון להתקרב אל תרבות צרפת; עדות לכך יש בעיתונים רבים, כגון *El Guión – Le trait d'union* (המדריך – הקו המאחד) (איזמיר, בצרפתית); *El Nuvelista* (המבשר) (איזמיר, בלאדינו, אך הכותרת נובעת מצרפתית nouvelle, חדשות); *Le Flambeau* (הלפיד) (שאלוניקי, בצרפתית). יש גם קוריוזים, כגון *El Amigo de la Familia* (ידיד המשפחה) (קונסטנטינופול), *La Buena Esperanza* (התקווה הטובה) (איזמיר) או *El Luzero de la Pasensia* (כוכב הסבלנות) (טורנו-סברין).

מעניינים במיוחד העיתונים הקטיריים הרבים, וכותרותיהם: *El Kirbâch* (השוט, בתורכית) (שאלוניקי); *El Burlón* (הלגלגן) (שאלוניקי, קונסטנטינופול); *El Chaketón* (הקטירה) (שאלוניקי, בתורכית); *Charló [Charlot]* (פטטן) (שאלוניקי); *El Gracioso* (המצחיק)

(קונסטנטינופול); *El Juguetón* (השובב) (קונסטנטינופול); ו-*El Descarado* (החצוף) (ירושלים), שהצהיר על עצמו: "עיתון שנתי לעזות מצח, לחוצפה, לבדיחות, ללעג ולליצנות".

היו גם עיתונים מזדמנים: *El Foburgo* (הרובע) נוסד בשאלוניקי בעקבות השרפה הגדולה ב-1917; על המשמר, שנזכר לעיל, הופיע בתל אביב בעקבות בחירות פוליטיות. פרסומים אחרים ענו על צרכים מסוימים מאוד: *El Mundo Sefaradí* (העולם הספרדי) (וינה) הפיץ תכנים שאופיים פולקלורי "לפני שיאבדו לנצח"; עלילת הדם (בולגריה 1894), שנקרא על פי העברית *Alilat ha-Dam*, נוסד כדי להיאבק בעלילות דם; *Dirito* (משפט) (שאלוניקי) טיפח את הדו־קיום ההרמוני ואת ההבנה ההדדית בין יהודים לנוצרים; *Los Misterios de la Natura* (מסתורי הטבע) (שאלוניקי) עסק ב"דע הנסתר: היפנוזה, מגיה, אסטרולוגיה, טלפתיה, קריאה בכף היד" וכן הלאה. הארגונים היהודיים הממוסדים (הקהילה, הרבנות), קבוצות פוליטיות (בעיקר ציוניות וסוציאליסטיות), עמותות צדקה ומוסדות תרבות (בתי חולים, בתי ספר, חלוקת בגדים), חוגי ספרות ופוליטיקה, ואפילו קבוצות יידיים, כולם הוציאו לאור עיתונים.

פרסומים אלו הם היום מקור תיעוד יקר ערך לחקר העולם היהודי-ספרדי. הכול משתקף בעיתונות: התפתחות הרעיונות החדשים וכניסת המנהגים החדשים, המתחים הפוליטיים, המציאות החברתית, המסורת והפולקלור, העולם היהודי-ספרדי והיחסים בין היהודים לשכניהם (תורכים, יוונים, בולגרים וסרבו־קרואטים), תולדות הקהילות וכלכלתן, המאבק בין החינוך היהודי המסורתי לבין השיטות הפדגוגיות החדשות שהפרוגרסיבים דגלו בהן, תפיסות בענייני מוסר ודת, קלות הדעת של החברה הגבוהה וההוראת הנוקשות של הרבנות.

על כן העיתונות היהודית-ספרדית היא מקור לא אכזב לא רק להיסטוריונים, לסוציולוגים ולחוקרי הפולקלור, אלא גם, ובעיקר, לבלשנים ולחוקרי הספרות. שפת העיתונות מצביעה על התפתחות הלאדינו מסוף המאה התשע עשרה ועד ימינו. נוסף על כך בעיתונים התפרסמו לעתים שירים, מחזות ורומנים בהמשכים.

הרומן

עד עתה סוגת הרומן בלאדינו נחקרה אך מעט. הרומן הגיע לשיא פריחתו בשנים 1900–1933, עם הפסקה בשנים 1914–1920 בגלל מלחמת העולם הראשונה. מרכזי ההוצאה לאור הפעילים ביותר היו, כצפוי, בקהילות החשובות במזרח – קונסטנטינופול ושאלוניקי – וגם, במידה פחותה, באיזמיר, בירושלים, בווינה, בבלגרד ובסופיה.

ראוי לציין את שכיחותם של הפרסומים בהמשכים – בסדרות או במוספים בעיתונים – אם כי היו גם פרסומים עצמאיים. עיתונים – ובהם *El Tiempo* ו-*El Telégrafo* (קונסטנטינופול); *El Meseret* (השמחה, בתורכית) (איזמיר); *El Tesoro de Yerusáláyim* (האוצר מירושלים) (ירושלים); *El Avenir, El Liberal, La Voz del Pueblo* (שאלוניקי); *La Vara* (קהיר, ניריורק) ו-*La América* (ניו-יורק) – פרסמו רומנים או שילבו אותם בין דפיהם במוספים. היו גם עיתונים שפרסמו רומנים בעלונים ולאחר מכן כרכו אותם יחד כאילו מדובר בפרסום עצמאי.

יש לציין את מיעוט הטקסטים המקוריים: מתוך 300 כותרים בקירוב שקוטלגו עד היום פחות ממחצית הם יצירה יהודית-ספרדית אותנטית. שכיחים יותר הטקסטים "המחקים", "המותאמים", "המעובדים", "המקוצרים", "המשוכתבים", ובעיקר הטקסטים שתורגמו ללאדינו משפות אחרות על ידי מחברים יהודים ספרדים. מאילו שפות? היו רומנים שתורגמו או הותאמו ללאדינו מגרמנית, מיוונית, מאיטלקית, מרוסית, מתורכית ואפילו מאנגלית, אך חלק הארי נבע מעיבוד של יצירות שבמקורן נכתבו בעברית ובצרפתית; וקל להסביר את העובדה בעקבות השפעתן של התנועות הציוניות (עברית) וכי"ח (צרפתית).

העברית הייתה שפת גשר: באמצעותה הגיעו לידיעת היהודים הספרדים יצירותיהם של הסופרים האשכנזים (שנכתבו במקור ביידיש, בפולנית וכו'), ואפילו יצירות של קלסיקונים כשייקספיר ושל סופרים רוסים כטולסטוי תורגמו לעברית ומהעברית ללאדינו.

נפוץ יותר היה שה"מחברים" היהודים הספרדים שאבו השראה מיצירות שנכתבו בצרפתית או תורגמו לשפה זו. המזל האיר פנים לסופרים הטרומ-רומנטים, הרומנטים והפוסט-רומנטים, ובהם פריבו (Prévost) – ספרו *Manon Lescaut* יצא לאור בירושלים בתרגום לעברית ב-1905; ברנרדין דה סן-פייר (Bernardin de Saint-Pierre) – תרגום של ספרו *Pablo y Virginia* יצא לאור בירושלים 1912; דיומה (האב והבן) – תרגום הספר *La dama de las camelias* (הגברת עם הקמליות) יצא לאור בשאלוניקי 1922, ותרגום הספר *El Conde de Montecristo* (הרוזן ממונטה קריסטו) התפרסם בשאלוניקי 1926 ובניו-יורק 1938; ויקטור הוגו – ספרו *Los Misérables* (עלובי החיים) עובד לתאטרון; יוג'ין סו (Eugène Sué) – תרגום של הרומן *Los misterios de París* (מסתורי פריז) יצא לאור בקונסטנטינופול 1891.

בקרב הסופרים הצרפתים הראליסטים והנטורליסטים נראה כי אמיל זולה – אישיות בעלת שם בעולם היהודי בעקבות מעורבותו ב"פרשת דרייפוס"⁵⁴ – היה היחיד שהיהודים הספרדים הקדישו לו תשומת לב מיוחדת. תרגום של *Nantas*, רומן קצר פרי עטו, יצא לאור בירושלים

54. פרשת דרייפוס היא הכינוי לשערוריה מפורסמת שפרצה בצרפת בשנת 1894 וזיעזעה את דעת הקהל האירופית כולה. קפיטן דרייפוס, ממוצא יהודי, הואשם בגנבת מסמכים סודיים ונשלח למאסר עולם בגיאנה (Guayana) הצרפתית. חפתו יצאה לאור שנים אחדות לאחר מכן ודרגתו הוחזרה לו, ונראה כי לאנטישמיות היה חלק בהאשמתו. הראשון שיצא להגנתו בפומבי – ועורר פולמוס גדול סביב האנטישמיות בחברה הצרפתית – היה אמיל זולה, וב-1898 הוא פרסם מאמר חריף, "J'accuse" (אני מאשים), כתב הגנה ל"מרל" היהודי.

ב־1904. דרך הצרפתית נכנסו גם יצירותיהם של סופרים אירופים אחרים, במיוחד רוסים, כגון טולסטוי, גורקי, דוסטויבסקי ואחרים.

לנוכח ריבוי זה של תרגומי יצירות של סופרים צרפתים ובאור ההתעניינות בספרות מארצות מסוימות באירופה בולט במיוחד חוסר הידע המוחלט על הרומן בשפה הספרדית. מידע כלשהו על הספרות בשפה הספרדית הגיע ליהודים הספרדים דרך... קריאתה בצרפתית. כך העיד הפובליציסט יצחק בן-רובי במאמרו על היהודים הספרדים במזרח ועל היכרותם עם דון קיחוטה:

בורדים, שלא להגיד אפסיים, הכירו את סרוונטס הגאוני ואת ספרו דון קיחוטה מתוך קריאת ספרים בשפה הספרדית או בלאדינו. ספרים כאלה לא הגיעו לידינו בשפה הספרדית ולא הוצאו לאור בלאדינו. אין ללמוד מכך שהשכבות האינטלקטואליות או המוני המלומדים חיו בחוסר ידע על יצירת המופת הזאת, אחת היצירות הגדולות ביותר שאי פעם נכתבו. כשספרד שכחה לחלוטין את הקהילות היהודיות-ספרדיות שדיברו בשפתו של סרוונטס הממשל הצרפתי, בתי הספר הדתיים הצרפתיים וגם בתי הספר המפורסמים של כ"ח עסקו בהפצתה של השפה הצרפתית, כפיאורה ובפרסומה. הודות לספרים שלהם אני ועוד עשרות אלפי יהודים ספרדים כמוני הכרנו את סרוונטס.⁵⁵

I. Ben-Rubi, "Don Quijote y los judíos sefarditas", *Anales Cervantinos*, II (1952), pp. 374-375

בדומה ליצירות בעברית, גם הספרים בצרפתית תורגמו, עובדו או מוזגו בחופש רב. לעתים קרובות לא צוין בגרסאות המשוכתבות שהן תרגום או עיבוד, על כן רבות מהן יצאו לאור כאילו הן יצירות מקוריות. תופעה דומה התרחשה גם בתאטרון, ובה אדון להלן.

אשר לתמטיקה – היצירות המפחידות, הסנטימנטליות ומעוררות הדמעות זכו לעדנה מיוחדת: *Anna María o el corazón de mujer* (אנה מריה או לבה של אישה) (קהיר 1905); *Una familia de matadores* (משפחה של רוצחים) (ירושלים 1908); *La güerfanica desmamparada* (היתומה הקטנה חסרת הישע) (קונסטנטינופול 1923); *La hija de dos* (בתם של שני אבות) (קהיר 1907); *La bebedera de sangre* (שתיינית הדם) (שאלוניקי 1928); *La hermosa historia de la hija* (סיפורה היפה של הבת המקוללת) (קונסטנטינופול 1901); *maldicha* (תשווקה!) (שאלוניקי 1922); *Una venganza salváje* (נקמה פראית) (איזמיר 1913); *Amor sin esperanza* (אהבה בלא תקווה) (קהיר 1900) ואחרות.

לפי שכיחות הפרסום גם הרומן הבלשי וספרות המתח וההרפתקאות זכו לתהודה חיובית, ובהם הספר *Un curioso ladrón* (גנב מוזר)

(קונסטנטינופול 1922) והדמויות "ניק קרטור, הבלש החובב המפורסם ביותר באמריקה בימינו, אימת הרובע הסיני בניו-יורק" (שאלוניקי 1910), "ג'ים ג'קסון, בלש חובב אמריקני נודע" (שאלוניקי 1913) ו"נט פינקרטון, רומן הבלשים הגדול ביותר בעולם" (שאלוניקי 1930-1931).

אופייניים יותר לעולם היהודי-ספרדי רומנים בנושאים יהודיים, ואלו מתחלקים לשלוש קבוצות: זיכרונות מהעבר היהודי ההיסטורי; חוויות מודרניות; והפצת הרעיון הציוני. בהם הרומנים *Vengadores de su pueblo* (הנוקמים למען עמם) (שאלוניקי 1922), "רומן שטרם פורסם על החיים היהודיים בגלות ובארץ ישראל"; *Los fidiós* (היהודים) (שאלוניקי 1923); *El nuevo jidió erante* (היהודי הנודד החדש) (שאלוניקי 1922); *La sangre de la masá* (הדם של המצה) (קונסטנטינופול 1910 ושאלוניקי 1926), על עלילת דם; *El convertido* (המומר) (קונסטנטינופול 1921), "רומן לאומי יהודי"; *Los misterios de los judiós* (מסתורי היהודים) (איזמיר 1875); *Amor de Sión* (אהבת ציון) (שאלוניקי 1894).

בתוך הקבוצה הראשונה, זיכרונות מהעבר ההיסטורי, מעניינת במיוחד הספרות עם התמטיקה "הספרדית", הווה אומר רומנים על חיי היהודים בספרד בימי הביניים, על הגירוש, האינקוויזיציה וכו', ובהם *La hermosa Hulda de España* (חולדה היפה מספרד) (ירושלים 1910), על היהודייה היפה שהתאהבה במלך אלפונסו ה-11 מקסטיליה; *La judía salvada del convento* (היהודייה שנגאלה מהמנזר) (חנזי 1924); *Don Miguel San Salvador* (ירושלים 1909); *El apreado de la Inquisición* (השבוי של האינקוויזיציה) (ירושלים 1904); *La hermosa Rahel* (רחל היפה) (ירושלים 1904), "סיפור היסטורי שקרה למשפחת 'יהודים אנוסים' בפורטוגל".

למותר לציין שבדומה לסוגות אחרות הרומנים בלאדינו עברו מן העולם במלחמת העולם השנייה. לאחר מכן יצאו לאור ספרים בודדים בלבד, ובשנת 1953 פורסמה המהדורה השנייה של *El sekreto del mudo* (סודו של האילם) מאת יצחק בן-רובי. מאז לא פורסמו רומנים בלאדינו עד שנת 1982, כשאנריקה ספורטה אי בחה (Enrique Saporta y Beja) הוציא בפריז את *En torno de la Torre Blanka* (מסביב למגדל הלבן).⁵⁶

התאטרון

נהוג לכלול את התאטרון במסגרת הסוגות שאירע בהן תהליך של הסתגלות, אם כי ידוע שגם לפני ההשפעה המערבית היה ליהודים הספרדים מעין תאטרון מסורתי, אופייני לחג הפורים. אין צורך להסביר את המעבר מתחפושת לפנטומימה, וממנה להצגת תאטרון שמתבססת

56. [מן הראוי לציין את הרומן התיעודי

שכתב אליעזר פאפו, *La Megila*

de Saray, ירושלים 1999 (הערת

העורכת).

על טקסטים קשורים לפורים ודומים ל"פורים שפיל" של יהודי אירופה המרכזית. ג'נה קמחי תיארה את המסורת:

עם רדת הליל פתחו בהצגת התחפושות [...] שמונה ימים לפני כן היו הקבוצות נפגשות כדי לכרוך ולסדר את התכנית, ובה מחזות, שירים ודקלומים. לאחר הסעודה חבשו הקבוצות מסכות על הפנים, ביקרו בבתים והציגו קטעים מהרפרטואר שלהן: אחדים התחפשו לאחשוורוש, אחרים להמן, למרדכי ולאסתר.⁵⁷

E. Romero, *El teatro de los sefardies orientales*, Madrid 1979,

pp. 596-597

הידיעה הקדומה ביותר על ההצגות האלה היא מאיזמיר משנת 1747, אך המנהג תועד עד ראשית המאה העשרים. אפילו במחזהו הקצר של מרדכי מ' מונסוביץ (Mordejay M. Monassowitz) נשף פורים, שיצא לאור בקזנליק (Kazalnik) בולגריה ב-1909 בתרגומו העברי של נסים נתן קטלאן, על הבימה מופיעה קבוצה של "שחקני פורים", והם מציגים את סיפורה של אסתר מול בני המשפחה היושבים בביתם. כשהמנהג הלך ודעך היו חגיגות הפורים, ועודן, מועד מתאים להצגות תאטרון בכל קהילות היהודים.

נוסף על התאטרון המסורתי המאולתר הזה (טקסטים שלו לא הגיעו לידינו) ידוע על תאטרון אחר, בית ספרי, שהוצג הרבה במוסדות לימוד. הצגות התאטרון היהודי-ספרדי הראשונות הידועות לנו (חוץ מהמופע שנזכר לעיל משנת 1747) הוצגו על ידי תלמידות בית הספר התורה והחומה (קונסטנטינופול 1877), התלמידים של תלמוד התורה (שאלוניקי 1885), "תלמידי בית ספרנו" (רודוס 1886) וכו'. ההצגות בבתי הספר שרדו לאורך כל תולדותיו של התאטרון היהודי-ספרדי.

כפי שאפשר לצפות סוג זה של תאטרון אופייני בטון פדגוגי כבד. מטרותיו היו: (א) להקנות חינוך דתי ומוסרי; (ב) ללמד את לשון הקודש (רבים מהמחזות הקצרים הם בעברית); (ג) להכיר את תרבות המערב בכלל ואת התרבות הצרפתית בפרט. כמובן לעתים הייתה חפיפה בין המטרות, כמו בארבעה מחזות קצרים בנושאים תנ"כיים (חינוך דתי) בעברית (הוראת העברית) שהציגו תלמידי בית הספר מקווה ישראל בעיר אדירנה (Edirne) בסביבות 1870. לאחר מכן הופיעו כותרות כגון *Salidura de Ayifo* (יציאת מצרים) (קונסטנטינופול 1873);⁵⁸ *Yosef de sus diez hermanos* (סיפור מכירתו של יוסף על ידי עשרת אחיו) (קונסטנטינופול 1873 ו-1874); Ester; (אדירנה 1902, חנוי 1928 ועוד); *Ya'acob y sus hijos* (יעקב ובניו) (שומן [Shumen] 1915); *Haná* (סרה [Serre] 1916), המתבסס על סיפור מספר המכבים; שושנת יעקב (קונסטנטינופול 1912), על אודות אסתר. ישנם מחזות אחרים שאופיים פדגוגי במובהק, אם כי נושאים אינם מקראיים, כגון דגל התורה (שאלוניקי 1885), דיון בלאדינו על חשיבות העזרה החומרית והרוחנית

58. המקום והתאריך המצוינים לעיל הם לפי ההצגה שתועדה. כשמציין **פורסם** או **יצא לאור** פירושו של דבר שהיצירה יצאה לאור במקום ובמועד המצוינים וכי אין הכוונת להצגתה על הבימה.

לעניינם, ו-*¿Qué es la Alianza?* (מהי כ"ח?) (איזמיר 1906), הגיגים בתורכית על מטרותיה ותפקידה של כ"ח.

יש עדויות רבות לשימוש בתאטרון כדי להתקרב לתרבות הצרפתית – דיאלוגים, מונולוגים, קומדיות, הצגות ויצירות בצרפתית – וכן לשכיחות של מחזות צרפתיים בהצגות בבתי הספר. מולייר זכה לעדנה מיוחדת, ורבות מהקומדיות שלו תורגמו או עובדו בגרסאות חופשיות יותר או פחות: *El casamiento forzado* (נישואים באונס) (רודוס 1886); *El médico contra su voluntad* (הרופא בעל כורחו) (קונסטנטינופול 1890); *El malato imaginario* (החולה המדומה) (איזמיר 1906) ואחרות.

בלי ספק הרצון לחקות את התרבות הצרפתית היה מכריע בהוצאת התאטרון ממסגרת בית הספר ובשילובו במגזרים אחרים של החיים היהודיים-ספרדיים. הקבוצות הפוליטיות ועמותות הצדקה החלו לטפח אותו – הראשונות בשביל תעמולה; האחרונות לגיוס כספים. על כן מצויות לדוגמה מודעות על המופעים שהפיקה "אגודת הצדקה שבה חברות תלמידות בית הספר האיטלקי לשעבר, רובן יהודיות", מופע שהוא תוצר "פעולתה הפילנתרופית של אגודת 'עוזר דלים'"; או על מופעים בזכותן של "אגודת ידידי ההשכלה" או "קבוצת חובבנים, בנים ובנות של המשפחות הטובות ביותר", כדי לגייס כספים לטובת "בית הספר", "אחד ממוסדות הקהילה שלנו", "האגודה 'עוזר דלים'", "עמותת הצדקה הצרפתית" וכדומה.

פעילותן של הקבוצות הפוליטיות הייתה קדחתנית. התאטרון היהודי-ספרדי במאה העשרים הוצף בקבוצות החובבנים (ליהודים הספרדים מעולם לא היה תאטרון מקצועי) של האגודות הציוניות והסוציאליסטיות: "בנים ובנות, תלמידי הקורסים לעברית של הפדרציה הציונית"; שחקניה החובבים של "האגודה הציונית על שם מקס נורדאו"; "האמנים החובבים של האגודה על שם תאודור הרצל"; "האגודה הציונית שיבת ציון"; "אגודת מכבי". אלו רק אחדות מהקבוצות הציוניות שהפיקו הצגות בשאלוניקי בשנים 1915–1925. הקבוצה התוססת, ולעתים עמוסת הניגודים, של הפדרציה הסוציאליסטית בשאלוניקי הייתה חשובה במיוחד בגלל פעילותה האינטנסיבית ואיכותה האמנותית הגבוהה – היא הציגה את המחזות המעניינים ביותר, והופעותיה על הבימה ביטאו התנגדות קבועה לרעיונות שהפיצו הקבוצות הציוניות.

באופן טבעי סוגי הקבוצות ומגמותיהן קבעו במידה ניכרת את תוכן ההצגות. אלנה רומרו הציגה חלוקה לנושאים של התאטרון היהודי-ספרדי לשלוש קבוצות גדולות: (א) התאטרון היהודי-ספרדי הייחודי, הווה אומר "היצירות שחוברו בקרב הקהילות [...] בלאדינו או על ידי יוצרים יהודים ספרדים, המשקפות את חוויות עולמם הקהילתי או הסביבה ההיסטורית

שבה התפתח העולם הנ"ל"⁵⁹; (ב) תאטרון המפתח תמטיקה יהודית כללית; (ג) תאטרון שהתמטיקה שלו לא יהודית.

א. בתוך התאטרון היהודי-ספרדי הייחודי היה מגוון רחב נושאים: יצירות המציגות את בעיות הקהילה והיום יום; מחזות על ההיסטוריה של הארצות שבהן חיו היהודים הספרדים (תורכיה, ארצות הבלקן) דרך מה שכונה "הקומדיה החדשה", המשקפת את השינויים שחלו בחיים ובמנטליות בעקבות העידן המודרני. לקבוצה הראשונה שייכים לדוגמה *Desposorios de Alberto* (נישואי אלברטו); *La boda de Alberto* (כלולות אלברטו); *Mi yerno ciego* (חתני הקטן) (שלושתם פורסמו בירושלים בשנת 1903) – תמונות הווי מתקופת האירוסים ומחיי הנישואים; *Los males de la colada* (צרות הכביסה) (פורסם בשאלוניקי ב־1900), תיאור מאמציה של עקרת הבית בזמן הכביסה, נכתב לשם פרסומת למכבסה שנפתחה אז בשאלוניקי; שמונה ימים לפני פסח (פורסם בקונסטנטינופול ב־1909), על ניקיון הבית לקראת חג הפסח; יצירותיה של לאורה פאפו (Laura Papo) על חיי היהודים בבוסניה: *Esterka* (סרייבו 1930–1931, בלגרד 1931), *Había de ser* (היה היה) (סרייבו 1930), *Ojos míos* (עיניים שלי) (סרייבו 1931), *La paciencia vale mucho* (הסבלנות יקרה מאוד) (בלגרד 1934), *Shuegra ni de baro buena* (החמות אינה טובה אפילו אם היא עשויה מבוץ) (סרייבו 1933–בלגרד 1934), *Tiempos pasados* (זמנים שחלפו) (סרייבו 1932–), *Vendetta* (נקמה) (פורסם ברוסה ב־1894), *Lo que hicieron todos* (מה שעשו כולם) (פורסם בשאלוניקי ב־1909)⁶⁰ – לא פשוט להבין את שני המחזות האחרונים, בגלל הרמזים האלגוריים לסכסוכים בקהילה שפריטיהם אינם מוכרים לנו; לדוגמה *Belachi* (פורסם בשאלוניקי ב־1930) הוא מחזה משעשע הלועג למועמד ציוני לבחירות לפרלמנט. בעניין היצירות המשקפות את חיי העמים שבקרבם חיו היהודים הספרדים כדאי להזכיר את *Alemdar Pačhá* (קונסטנטינופול 1912), על הוויזר התורכי הנודע; *La batalla de Plevna* (הקרב בפלבנה) (קונסטנטינופול 1914), על אירוע שאירע במלחמה בין תורכיה לרוסיה בשנת 1877–1878; *La fuite d'Abdul Hamid* (מנוסתו של עבדול חמיד) (בצרפתית), על הסולטן שהדיחו התורכים הצעירים. בקבוצת "הקומדיה החדשה" כדאי להזכיר מחזות סטיריים קצרים שפורסמו בעיתון *El Juguetón* (קונסטנטינופול 1927–1929): *Esposorio del felek* (נישואי המסכן), תיאור נישואים מודרניים אומללים; *Mi mujer quiere campaña* (אשתי רוצה קרב), ריב בין בני זוג סביב נופש; *Cale vivir a la moda* (כדאי לחיות על פי צו האפנה), שיחה בין שתי חברות על הכדאיות שבחיים בהתאם לזמנים המודרניים; *El marido moderno* (הבעל המודרני); *Misiú Jac* (מר ז'ק מפרזי רוצה להתחתן), על

60. [על יצירותיה של לאורה פאפו ראו אליעזר פאפו, "מפעלה הספרותי של לאורה פאפו – 'בוכוריה' (1891–1942): רקע היסטורי וחברתי, ניתוח לשוני", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2004; וכן מאמרו בקובץ הנוכחי (הערת העורכת).]

חיזוריו של צעיר "בסגנון צרפתי"; *No me v'a casar*; (לא אתחתן);
No quero espošar (איני רוצה להינשא); *La vida moderna*;
 (החיים המודרניים).

ב. יצירות בנושאים יהודיים כלליים. כמובן רבות מהן נוגעות לנושאים
 מקראיים. סיפורו של יוסף הוא נושאן של יצירות רבות: יוסף הצדיק
 (אדירנה 1870-); *Yosef vendido por sus hermanos*; (יוסף נמכר
 על ידי אחיו) (יצא לאור בקונסטנטינופול ב-1910); *Yosef topado*;
por sus hermanos (יוסף נתקל באחיו) (יצא לאור בקונסטנטינופול
 ב-1915-1916); יעקב ובניו (שומן 1915). יש גם מחזות על אסתר
 המלכה שהועלו בפורים, בהם תרגום אסתר מאת רסין (יצא לאור
 בקונסטנטינופול ב-1882 והועלה פעמים אחדות);⁶¹ וגם מחזות
 בעברית, כגון מרדכי היהודי והמן הרשע (סרה [Serre] 1933), וכן
 גרסאות שכתבו יהודים ספרדים בלאדינו לסיפור התנ"כי.
 שני נושאים כלליים חוזרים על עצמם. האחד הוא היהודים בעידן
 הקלסי, ובמיוחד בתקופת המכבים, ביצירות כגון *Antiojos*;
Haná y sus siete hijos (חנה ושבעת בניה) (שאלוניקי 1914); *Haná* (סרה
 1916); *Los Macabeos* (המכבים) (יצא לאור בקונסטנטינופול
 ב-1920), *Los Hašmonaím* (החשמונאים) (קונסטנטינופול
 1913). האחר הוא היהודים וספרד – כמו ברומנים באותו הנושא
 המחזות מתמקדים בתולדות היהודים בימי הביניים: הגירוש,
 האנוסים, האינקוויזיציה וכדומה. בקבוצה האחרונה נמנים המחזות
Don Abravanel y Formoša o Desteramiento de los jidiós
de España (דון אברבנאל והיפהפייה, הגליית היהודים מספרד)
 (רוסה 1897); *Don Ishac Abravanel o el ministro judío* (דון
 יצחק אברבנאל או השר היהודי) (קונסטנטינופול 1920), על היהודי
 שהיה גזברם של המלכים הקתולים; *Los maranos* (האנוסים)
 (פורסם בשאלוניקי ב-1934), דרמה מעוררת דמעות על האנוסים
 והאינקוויזיציה; *Los maranos en España* (האנוסים בספרד)
 (ביירות 1907); *Don Yosef de Castilla* (שומן, אחרי 1925).
 מחזות רבים אחרים בנושאים יהודיים כלליים, כגון פרשת דרייפוס,
 הועלו על בימות המזרח; וכן אחרים שעניינם אנטישמיות, כמו
El triunfo de la justicia (ניצחונו של הצדק) (יצא לאור בשאלוניקי
 ב-1921), המציג מקרה דומה לפרשת דרייפוס אך ברוסיה הצארית;
La sangre de la masa (דם המצה) (קונסטנטינופול 1912), עיבוד
 של הרומן בשם זה על עלילת הדם.

61. [נוסח של מחזה בלאדינו המעבד
 את היצירה הצרפתית אסתר לרסין
 פורסם על ידי תמר אלכסנדר ושושנה
 ויין שחק, לעת הזאת: מחזה מוסיקאלי
 לפורים בשאלוניקי, תל אביב תשנ"ד
 [הערת העורכת].

ג. בקבוצה זו יצירות שעניינן אוניברסלי לא יהודי, פרי עטם של סופרים
 יהודים ספרדים שהתמקדו בתמטיקה ניטרלית, או יצירות מתרבויות
 אחרות שיהודים ספרדים תרגמו ללאדינו ושיחקו בהן וכן היו קהל
 היעד שלהן.

במיוחד רבות היצירות מהתאטרון הצרפתי הקלסי והעכשווי. ציינת כבר שמחזותיו של מולייר הוצגו פעמים רבות בבית הספר. העניין בו הגיע גם לקבוצות החובבנים האחרות: מוכרות לנו שלוש מהדורות בלאדינו של הקמצן, ושמותיהן *El Escasso* (קונסטנטינופול 1882), *Han Binyamin Historia de H. Binyamin* (שאלוניקי 1884) ו־*Han Binyamin* (שאלוניקי 1909). לא פחות משבע הצגות תועדו, ובכמה מהן שיחקו שחקנים יהודים ספרדים בתורכית, בבולגרית ובצרפתית.

כמו כן הועלה המחזה *El abogado Patelén* (עורך הדין פאתלן) (קונסטנטינופול 1890, איזמיר 1910), עיבוד הפארסה מהמאה החמש עשרה בשם *Maistre Pierre Pathelin*. סצנות אחדות מתוך *Les Plaideurs* (המתדיינים) מאת רסין הוצגו באיזמיר ב־1906 בשם *Le Pledör*. המזל האיר פנים ליוצרים הצרפתים בני הזמן, לדוגמה: תרזה רקן, דרמה בעלת עצמה מאת אמיל זולה עלתה על הבימה בשאלוניקי (1932); שם בשנת 1913 הוצגה הדרמה מאת מירבו [Mirabeau] *Los hechos son los* (שנקראה *Les affaires sont les affaires* [העניינים הם העניינים]); בשנת 1932 הציגה להקת התאטרון הסוציאליסטי את *Topaz* מאת פניול (Pagnol). כן עובדו רומנים צרפתיים, כגון עלובי החיים מאת ויקטור הוגו (שאלוניקי 1928) וסיראנו די ברז'ראק (שאלוניקי 1907).

היצירות הספרותיות האיטלקיות הגיעו לתאטרון היהודי-ספרדי בתרגום ישיר משפת המקור או דרך גרסאות צרפתיות, כגון *La Escoçesa* (הסקוטית) מאת גולדוני (פורסמה בקונסטנטינופול ב־1883) ו־*Lo Scrampolo* מאת דריו ניקודמי (Dario Nicodemi) (שאלוניקי, אחרי 1916). הוצגו גם יצירות אנגליות, ובהן *El soldado de chocolate* (חייל של שוקולד) (שאלוניקי 1932), תרגום המחזה *Arms and the Man* מאת ברנרד שו. מהספרות הרוסית הוצגו *Les frères Karamazoff* (האחים קרמזוב) מאת דוסטויבסקי (כנראה בלאדינו, למרות הכותרת בצרפתית) (שאלוניקי 1929); *Resurrección* (התחייה), "מחזהו המפורסם של היוצר הרוסי טולסטוי", עובד לתאטרון, והפדרציה הסוציאליסטית בשאלוניקי העלתה אותו פעמים רבות על הבימה (1915–1916). המחזה עורר יכוח חריף, והשמרנים האשימו אותו בחוסר מוסריות.

כפי שאפשר לראות, בתאטרון היהודי-ספרדי, כמו ברומנים, יצירות רבות תורגמו או עובדו משפות אחרות ופורסמו או הוצגו מבלי לציין את מקורותיהן. בדומה לרומן, לעומת ההתעניינות בתרבויות מערב אחרות בולט גם בתאטרון היעדר הספרות הספרדית. ספרד בתאטרון היהודי-ספרדי היא המסגרת שבתוכה מתרחשות היצירות על הגירוש, על האינקוויזיציה ועל האנוסים, אך ברפרטואר הרחב (יותר מ־600 כותרים) אין ולו יצירה אחת של סופר ספרדי היספני.

62. [על יצירתה של לאורה פאפו ראו פאפו (הערה 60 לעיל) (הערת הערכת)].

למרות ריבוי התרגומים והעיבודים היו גם יוצרים יהודים ספרדים שכתבו מחזות משלהם. בהם אלכסנדר בן-גיא (איזמיר 1869-1924); לאורה פאפו שהוזכרה לעיל, שהשתמשה בשם העט בוכוריטה (*Bojoreta*) (סרייבו 1891-1942);⁶² אברהם א' קאפון (בוקרשט 1953-סרייבו 1931); ושבטאי י' דיין (פלבן [Pleven] ~1886-טוקומן [Tucumán] 1935). היום יש מעט מאוד יהודים ספרדים שממשיכים לטפח את התאטרון בלאדינו; היוצא מן הכלל הוא העיתונאי הוותיק שלמה ראובן - הוא פרסם את המחזה הקצר *Bulisa la refrandija* (בוליסה המפתגמת) בכתב העת *Aki Yerushalayim* (1981), 9, 11

שירה מודרנית

כשהתרבות והמנהגים התקרבו למערב השתנתה גם הדרך להבין שירה וליצור אותה. מהתכונות האופייניות ביותר ל"שירה המודרנית" בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים יש לציין את חידוד המודעות לכתיבה, נטישת הצורות המטריות המסורתיות, התקרבות השפה לסגנון המערבי וטיפוח נושאים חדשים שאינם שכיחים בקופלאס הישנות.

בנוגע למאפיין הראשון, גם מחבריהן של הקופלאס הישנות שילבו לעתים את שמותיהם ביצירותיהם: אברהם טולדו הכניס לפעמים אקרוסטיכונים עם שמו; דבר דומה נהג לעשות אברהם יונה; ויהודה קאלי "חתם" את קופלאס הפרות שלו בבית:

Mi nombre es Yeudá
mi alcuña es Cal'í.

שמי הוא יהודה
משפחתי היא קאלי.

אך רוב רובן של הקופלאס נפוצו בלא ציון שמות מחבריהן. גם בקופלאס "החתומות", שבהן שיבץ המשורר את שמו, זיכרון המחבר הלך והתפוגג ככל שהיצירה נחשבה למסורתית. לעומת זאת המשוררים המודרנים יותר פיתחו מודעות ליצירה בסגנון מערבי, ותפיסתה רחוקה מאוד מהתייחסות לשירה כאל נכס קולקטיבי. עמדה זו ביטא בשירו הארכיפרסט מהיטה (Arcipreste de Hita) (קרוב לוודאי שרבים ממחברי הקופלאס הישנות היו מסכימים אתו):

Qualquier omne quel oya, si bien trobar sopiere
más á y añadir e emendar, si quisiere;
ande de mano en mano e quienquier quel pidiere:
como pella ["pelota"] las dueñas, tómelo quien podiere.

מי שישמע, לו ידע לחרוז
 וגם להוסיף ולתקן, אם ירצה;
 יעבור מיד ליד, וכל מי שיבקש:
 כדור בלא בעלים, ייקח אותו מי שיוכל.

אשר לצורות המטריות, כבר ציינתי את דלדולן – היוצרים החדשים נטו לנטוש את הבתים שזוהו עם הקופלאס המסורתיות (הבית הפורימי, החרוזים בסגנון הזג'ל וכדומה) ואימצו צורות אחרות שנראו להם דומות יותר לסכמות השירה המערבית: זוג טורים מתחרזים, קוורטטים, ואפילו חרוז חופשי, שלפעמים נדמה יותר לפרוזה מחורזת או – בחרוז לבן – ל"פרוזה מקוטעת".

בלשון כמובן ניכרת השפעת המודרנה, בעיקר בהקרבת הביטויים הקסטיליאניים המשולבים בלאדינו לטובת הביטויים הצרפתיים שאפיינו את הדיבור בלאדינו בתקופה ההיא.

כבר הזכרתי שנושאי השירה המודרנית שונים מנושאיה של השירה המסורתית הקדומה, במידה רבה בעקבות המציאות החדשה שהתפתחה בעולם היהודי-ספרדי: נכתבו המנונים ציוניים וגם שירים קצרים שמתחו ביקורת על שיגעונות הזמנים המודרניים, וכן שירים שתוכנם חברתי. במקום לחבר שירי תוכחה, כמו של שלמה שלם, שכתבו בחרוזים בלאדינו את משלי לה פונטן החינוכיים. ועוד – כתבו שירה לירית אינטימית (מוצלחת במידה מסוימת), שירי אהבה ושירי טבע, דבר נדיר ביותר בשירה היהודית-ספרדית הקדומה.

למותר לציין שלפעמים לא פשוט להגדיר היכן מתחיל תחומה של השירה המודרנית והיכן נגמר תחומה של שירת הקופלאס המסורתית. פעמים רבות הקופלירוס (מחברי הקופלאס) האחרונים שילבו ביצירותיהם מאפיינים שהם ירשו מהשירה הקדומה עם יסודות אחרים. המודעות ליצירה היא תמטיקה שאיננה אופיינית לקופלאס, אך היא שכחה יותר בשירה המודרנית.

הפובליציסטים היהודים הספרדים, יוצרים שחיברו את יצירותיהם מראשית המאה העשרים ועד מלחמת העולם השנייה, בבירור כתבו על פי מגמת השירה המודרנית. מדובר בקבוצת אנשים שאהבו את תרבות המערב, שעל פי רוב חונכו בבתי הספר של כ"ח ושברוב המקרים לא הסתפקו בכתיבת שירה בלבד: רובם היו אנשי ספר וכתבו במגוון הסוגות המעובדות. כמעט כולם היו קשורים בדרך זו או אחרת לעיתונות, חלקם מייסדי עיתונים, אחרים עיתונאים.

מקבוצה זו אזכיר את שלמה שלם, שכתב מאמרים ב־*La Époque* בשאלוניקי וגם פרסם שירים באנתולוגיה *La Gavilla / La Gerbe*

(האלומה) (שאלוניקי 1900); גרשון צדיק ומשה קאזס, שנטו יותר לעממיות ופרסמו שירים בעיתונים תחת השם Sađic y Gasós וגם את סדרת העלונים *Cantes populares* (שאלוניקי 1924–1933). בקרב מייסדי העיתונים ששלחו את ידם בשירה היו אברהם א' קאפון, מייסד *La Alborada* (השחר) בסריבו, מחזאי ומשורר, הוא פרסם ספר שירים בשני כרכים (וינה 1922); יוסף רומנו, המוציא לאור של העיתונים *Šalom* ו-*La Vož del Pueblo* באיזמיר, פרסם מאמרים ב-*El Avenir* וב-*El Punchón* בשאלוניקי. בנסיבות אלו אין תמה שהעיתונות הייתה לכלי נפוץ לפרסום שירה, כפי שהיא הייתה גם כלי לפרסום הרומנים והמחזות.

בדומה לגורלן של סוגות הספרות האחרות, השירה היהודית-ספרדית הוכתה מכה אנושה במלחמת העולם השנייה. היום קומץ דוברי לאדינו הפזורים בארבע כנפי תבל עדיין מבטאים את רגשותיהם בשירים בלאדינו.⁶³ ראוי לציין שתי יוצרות: המשוררת מקונסטנטינופול אסתר מורגו אלגרנטה (*Esther Morguez Algrante*), שכתבה את ספר השירים *9 Eylül* (קונסטנטינופול 1975) ולעתים פרסמה בעיתון שלום; שירתה דומה מאוד לשירה שכתבו קאפון ושלם בתקופתם. שירה בסגנון קרוב יותר למקובל היום פרסמה קלריס ניקוידסקי (*Clarisse Nicoidsky*), בת ליהודים ספרדים מיוגוסלביה שנולדה בליון בשנת 1938; היא כתבה שבעה רומנים בצרפתית (באחד מהם, *Couvre-feux* [עוצר], היא חוזרת אל העולם היהודי-ספרדי מימי ילדותה) ושירים בלאדינו שפורסמו בספר *Lus ojus, las manus, la boca* (העיניים, הידיים, הפה) (פריז 1978). ממנו בחרתי לסיים פרק זה:

63. [בישראל היום כמה משוררים מפרסמים שירים בלאדינו, או בעברית משובצת לאדינו, בהם מרגלית מתתיהו, אבנר פרץ ומיכל הלד (הערת העורכת)].

Kontami la kunseja
ki si kamina in tus ojus
kuando lus avris
la manyana
kuandu il sol
entra su aguja di luz
in tus suenyus.

ספר לי את הסיפור
המהלך בתוך עיניך
כאשר תפקחן עם בוקר
כאשר החמה
מחט אור משחילה
בחלומותיך.⁶⁴

64. [זה עתה יצא לאור תרגום לעברית של השירים: קלאריס ניקוואידסקי, קלסתר קול וטרופ, אבנר פרץ (תרגם והקדים מבוא), מעלה אדומים 2006 (הערת העורכת)].